

Trukdyti tylai: tremties ir politinio įkalinimo vaizdavimas lietuvių prozoje 1956–1986 m.

ĮVADAS

Temos aktualumas ir problemos. Josifo Stalino valdymo metu vykdytos represijos Lietuvoje susilaukė gana visapusiško mokslininkų įdirbio¹. Pastebėtina, jog represijų tema paprastai išspraudžiama į siaurus chronologinius rėmus, analitinį dėmesį sutelkiant į išvietinimo ar įkalinimo metą, o vėlesni įvykiai, susiję su išgyvenusių aukų grįžimu, nagrinėjami mažai.² Tyrimo, bandančio atsakyti klausimą, kaip viešai buvo kuriamos ir kontroliuojamos žinios apie represijas po masinių paleidimų pradžios, iš viso nėra. Tokio žiūros kampo svarba, visų pirma, turėtų būti argumentuojama siekiu suprasti aplinką, į kurią grįžta ir kurioje vėliau gyvena nukentėję asmenys. Lietuvos okupacijos ir represijų padarinius bandantys įvertinti psichologai yra pateikę svarbių išvalgų, parodančių, jog prievarta iš visuomenės išplėštiems asmenims reintegraciją į Lietuvos visuomenę apsunkino ne tik valdžios sukurtos sąlygos, kliudžiusios susirasti gyvenamąjį būstą bei darbą, bet ir pakitusi, o kartais – ir neigiamomis konotacijomis pasižymėjusi visuomenės laikysena³. Danutės Gailienės teigimu, tuometinės visuomenės nesugebėjimas dėl nežinojimo ar

baimės tinkamai įvertinti grįžusiųjų patirties tapo ir tolimesnės jų traumos priežastimi⁴. Paprastai šis nežinojimas yra motyvuojamas viešosios erdvės⁵ *tyla*, kurią, anot istorikų, kartkartėmis nutraukdavo režimo propaguojama atskirų represuotų grupių ir jų narių (ginkluoto pasipriešinimo dalyvių, žymesnių tarpukario veikėjų, dvasininkų) dezinformacijos bei kompromitavimo kampanijos žiniasklaidoje⁶. Tiesa, šiuo atveju beveik nebuvo liečiama tremties, įkalinimo patirtis ar sąsaja su ja, ar kitos nuorodos, galinčios padėti ją identifikuoti. O tokių pasirodymas viešajame diskurse, pasak masinius nusikaltimus žmoniškumui patyrusių visuomenių tyrėjų, yra svarbus rodmuo, veikias tolimesnę nukentėjusio būklę, padedąs arba trukdąs atkurti abipusį ryšį bei pasitikėjimą, jaustis visaverčiu visuomenės nariu⁷.

Kiek derlingesnių tylos drumstimo pavyzdžių padėtų rasti literatūroje pasirodę vaizdai. 1956 m. SSRS prasidėjusios destalinizacijos fone literatūra tapo viena pagrindinių platformų, kurioje bandyta aiškinti skaudžius netolimos praeities įvykius. Sovietologai šį laikotarpį įvardija kaip pirmąją *glasnost* (liet. viešinimo) politikos stadiją, o menininkų bei visuomenės reakciją (išreikštą laišku redakcijoms forma) – savotiš-

ka atminties treniruote⁸. Tokios išvados yra daromos visos Sovietų Sąjungos kontekste, dėmesį sutelkiant į Sovietų Rusiją. Į tokių tyrimų empirinę visumą duomenys iš LSSR nepatenka. Tiesa, beveik nepasirodo jie ir lietuviškojoje istoriografijoje net ir tada, kai šiuo klausimu yra konstatuojama akivaizdi skirtis nuo centro. Pavyzdžiui, anot istoriko Vytauto Tininio, Lietuvoje faktai, kitaip nei Sovietų Rusijoje, apie represijas nepateko nei į grožinę, nei į mokslinę literatūrą⁹. Tokie teiginiai kelia daugiau klausimų nei pateikia atsakymų. Ar tikrai LSSR specifika pasireiškė paprasčiausiu faktų neegzistavimu? Ar tai reiškia, jog grožinėje literatūroje nebuvo įtrauktos tikroviškos žinios, ar tai, jog net ideologizuotos temos iš viso nebuvo vystomos meniniu lygmeniu? Gausūs Vakarų sovietologų tyrimai, įvairiais rakursais pristatantys sąlyginį trauminių patirčių įtraukimą į literatūrinę orbitą kaip esmingą režimo destalinizacijos politikos ir rašytojų santykių darbotvarkės dalį verčia abejoti, ar periferijoje už literatūros gyvenimą atsakingos struktūros galėjo išsitemti vien ignoruodamos temas, nepaisant centre vykstančių procesų. Dvejones taip pat sustiprina sovietmečio literatūros lauko pažinimą tiriančių istorikų išvados, kuriose pastebima, jog tema vis dėlto buvo įtraukta kaip bandymas amortizuoti dalį visuomenės nuotaikų¹⁰. Šios Lietuvos mokslininkų įžvalgos, kuriose nurodomi kūriniai, išleisti vėlesniu, dažniausiai pradedant 8-uoju dešimtmečiu laikotarpiu, leidžia spręsti apie LSSR specifikos kontūrus chronologiniu požiūriu. Juk būtent tada destalinizacijos veikiamas represijų vaizdavimas literatūroje persikelia į pogrindį. Tačiau ši prielaida gali būti padiktuota paprasčiausios mokslinių tyrimų stokos, o ne realios padėties. Tad tremties ir politinio įkalinimo vaizdavimo literatūroje tyrimas yra aktualus ne vien suprantant aplinką, prisidėjusią prie represuotų asme-

nų savijautos, bet ir todėl, jog gali pagilinti žinias apie literatūros lauko veikimą LSSR po destalinizacijos bei jo specifika.

Aptarta temos tyrimų stoka iškelia problemą klausimą: kaip apsibrėžti ir tirti represijų vaizdavimą literatūroje sovietmečiu? Kitaip tariant, ko turime ieškoti, o suradę – kaip tai adekvačiai suprasti? Pirminis klausimas – kokiais kriterijais turime remtis nustatant, jog yra kalbama apie tremtį ir politinį įkalinimą? Klausimas kyla tiek dėl oficialiai nubrėžtų Josifo Stalino asmenybės kulto interpretavimo ribų, tiek dėl viešo kalbėjimo apie represijas sovietmečiu specifikos. Dar totalitarizmo tyrinėtoja Hannah Arendt yra pastebėjusi, jog XX suvažiavimo metu aukščiausiu politiniu lygmeniu pasmerktos represijos prieš komunistų partijos narius pasitarnavo sovietų tikslams, nukreipiant dėmesį nuo tikrojo nusikaltimų masto¹¹. H. Arendt mintis, jog kalbėjimas apie Josifo Stalino nusikaltimus buvo daugiau nuslepiančias nei atskleidžiantis aktas, skatina tyrime ieškoti ne vien to, ką patys sovietai apibrėžė kaip smerktinas represijas, bet nagrinėti ir bendrus represijų įvaizdžius, nurodančius į masinių trėmimų bei politinių įkalinimų istorinį laikotarpį ir grupes, kurios šias represijas patyrė.

Kita problema – bendros sovietmečio literatūros tyrimų perspektyvos bei šaltinių nepatikimumas. Istorikai ne kartą pastebėjo, jog sovietmečio literatūros analizė bando įvertinti kultūrininkų, kurių priešakinėse linijose stovėjo rašytojai, elgseną, remiantis supaprastintomis binarinėmis prisitaikymo ar pasipriešinimo schemomis¹². Elgsenos modelių vertinimo matmuo neretai persikelia ir į literatūros tekstų analizę, kuri pasitelkiama ieškoti rašytojų pasipriešinimo ženklų kūryboje ir juos pateikti kaip tam tikros alternatyvos pavyzdį likusiai, ideologijos bei politikos nukariautai literatūrai¹³. Atrodytų, jog tokiu būdu atsiranda para-

doksalii situacija, kai ieškant to, kas prieštarauja sovietų okupacijos indoktrinavimo programai, neretai net nebandoma jos conceptualiau suprasti. Tai lemia susiaurintą, tiesiog į draudimo ar prievartos veiksmą¹⁴ nukreiptą literatūros politikos traktavimą. Šį atvejį galėtume aiškinti ir tuo, jog nagrinėjant literatūros tekstus cenzūros reikšmė pripažįstama, tačiau patsai indėlis retai ištraukiamas iš šešėlio. Kone iškalbingiausiai tokio riboto požiūrio pasekmes atskleidė filosofės Nerijos Putinaitės tyrimas, kuris, tiriant Justino Marcinkevičiaus kūrybą, įtikinamai parodo, jog tai, ką paprastai visuomenė suvokia kaip prieštaravimą režimo politikai, ne tik nekonfliktavo su režimo tikslais, bet ir buvo tiesiogiai jiems pajungti¹⁵. Todėl to meto prozos turinį verta tirti ne vien kaip literatūros tekstuose pasislėpusią režimo politikos dalį, bet ir kaip cenzūros politikos sudedamąją, kurios veiksmų bei indėlio bandysime ieškoti leidybos procese. Tokį veiksmą leistų atlikti pirminės cenzūros nagrinėjimas. Arūnas Streikus, aptardamas kultūros šaltinių panaudojimą sovietmečio tyrimams, yra pažymėjęs, jog būtent šios cenzūros pakopos šaltiniai istorikui suteikia daugiausia perspektyvų, kadangi postalininiu laikotarpiu redakcijos bei leidyklos jau ganėtinai gerai suprato besikeičiančius valdžios poreikius; šiuo atveju susiduriame su mažiau ideologizuota kalbėsena¹⁶.

Straipsnio objektas. J. Stalino valdymo metu pirmosios (1940–1941) ir antrosios (1944–1953) sovietų okupacijos metu vykdytų nusikaltimų žmoniškumui, pasireiškusių žmonių trėmimu bei įkalinimu Gulago lageriuose, vaizdavimas prozos kūriniuose, pateiktuose leidybos institucijoms aptariamuoju laikotarpiu.

Straipsnio tikslas. Aptarti ir išnagrinėti tremties ir politinio įkalinimo vaizdavimą lietuvių prozoje 1956–1986 metais.

Chronologinės ribos. Pradinė data yra sąlyginė, pasirinkta atsižvelgiant į istoriografijoje esantį meninės represijų retorikos ir jų pokyčių įdirbį. Atskaitos taškas – 1956 m. SSKP XX komunistų partijos suvažiavimo data, kada vykdyta represinė politika buvo sukritikuota įvardijant, jog prievarta (Didžiojo teroro ir Antrojo pasaulinio karo metais) turėjo trūkumų. Istoriografijoje laikomasi nuostatos, jog būtent oficialiai išsakyta pozicija tapo lūžio tašku, leidusiu rasti represijų kritikai ir literatūroje. Pirmąja nuoroda į nekalną įkalinimą lageryje yra laikomas Vladimiro Dudincevo kūrinys „Ne vien duona“, 1956 m. išspausdintas literatūriniam žurnale „Novyj Mir“. Ši data svarbi ir todėl, jog po 1956 metų galime kalbėti apie masiškesnį nukentėjusių asmenų grįžimą į Lietuvą.

Darbą baigsime 1986-ųjų metų data. Michailas Gorbačiovas 1985 m. paskelbė *glasnost* (liet. viešinimo) laikotarpį, o 1987 m., patvirtinus naują draudžiamų skelbti žinių sąrašą, Glavlitas praktiškai liovėsi kontroliuoti viešos informacijos ideologinį turinį⁶. Simboliniu darbo baigiamuoju kūriniu laikomas Juozo Požėros romano „Žuvis nepažįsta savo vaikų“ publikavimas, kuris istoriografijoje dažnai laikomas svarbiausiu sovietmečiu publikuotu kūriniu, vaizduojančiu lietuvių tremtinių šeimą.

Istoriografija. Kaip minėta, represijų meninis vaizdavimas Sovietų Sąjungoje yra ištirtas įvairiuose kontekstuose (grįžtančių asmenų¹⁷, literatūros istorijos¹⁸, kultūrinės atminties¹⁹). Už geležinės uždangos vykstančias permainas stebėję mokslininkai pažymėjo kintantį meninį kalbėjimą dar einamuoju metu, įtraukiant garsiausių kūrinių analizes – Vladimiro Dudincevo, Aleksandro Solženycino, Aleksandro Tvardovskio bei kt.²⁰ Sovietų Sąjungos egzistavimo metu tam tikra tekstų refleksija yra ir lietuvių išėivijos spaudoje²¹, tačiau dėl laiko

bei erdvės distancijos ji veikiau priskirtina prie šaltinių²². Pirmosios platesnės analizės sutampa su sovietinės imperijos griuvimu – atsivėrus archyvams bei liudininkų atminčiai temą papildė ir kiti empiriniai duomenys (leidžiantys geriau pažinti politinę konjunkturą bei cenzūrinį lygmenį, visuomenės reakcijas²³). Represijų vaizdavimą literatūroje vienas pirmųjų konceptualiai apžvelgė Dariusz Tolczyk, išskirdamas tris etapus bei nurodydamas galimas šio pasakojimo funkcijas²⁴. Reikia paminėti Polly Jones tyrimą, kuriame Stalino kulto (de)konstravimo problema pristatoma istorijos mokslo, meniniu ir politiniu lygmeniu²⁵. Tiesa, čia tyrimo ribos yra užbaigiamos ties 8-ajame dešimtmetyje įsigalinčiu *stagnacijos* periodu, nors autorė ir kelia prielaidą, kad ir vėlesniu laikotarpiu būta nekaltų asmenų vaizdavimo.

Tuo tarpu Lietuvos padėtis, kaip minėta, didesnio dėmesio susilaukia būtent nuo 8-ojo dešimtmečio. Istoriografinis įdirbis čia minimalus, dažnai pasižymi lakoniškumu²⁶, fragmentiškumu, yra skirtas paaiškinti ar iliustruoti kitus reiškinius, todėl nesukuria struktūruoto ir visapusiško temos vaizdo. Represinę praeitį tiksliausiai mūsų nagrinėjamos temos atžvilgiu aptarė Arūnas Streikus. Tyrinėdamas cenzūros aparato veikimą autorius išskiria kelis kūrinius, kuriuose pasirodė represijų motyvai, pristato ir svarsto jų cenzūrinės situacijas²⁷. Nors mokslininkas ir pateikė svarbių įžvalgų, bet į savo tyrimo apimtį neįtraukė grožinių tekstų redakcijų bei publikuotų jų variantų, taigi pasiūlo vis dėlto nebaigtinę cenzūros indėlio rekonstrukciją.

Šaltiniai. Cenzūros intervencijų ir kūrybos proceso santykį atspindinčių šaltinių galima rasti Lietuvos literatūros ir meno archyve (toliau – LMMA). Redakcijų²⁸, Valskybinės grožinės literatūros leidyklos (nuo 1965 m. – „Vaga“)²⁹, Rašytojų sąjungos³⁰, asmeniniai literatūros lauko dalyvių fondų dokumentai išsamiau pristato, kaip buvo

kuriamas ir perkuriamas, blokuojamas bei aiškinamas meninis represijų interpretavimas. Visi šie šaltiniai iš esmės pasižymi pertrūkiais, nenuoseklumu bei sąmoningai iškraipo tikrovę, todėl gali būti naudojami tik kritiškai juos analizuojant vienas kito kontekste. Pirmuosiuose autorių kūrinių variantuose dažniausiai nematyti redaktorių įsitraukimų, tačiau pirminio teksto palyginimas su vėliau išreikštomis pastabomis (recenzijų bei kt. forma) ar kūrinių variantais ir publikuotu kūriniu leidžia pastebėti, kaip kito rašytojo tekstas leidybiniame procese. Dalis tų redaguotų rankraščių rodo tik antrąjį redagavimą, atliekamą autoriui jau sutvarkius tekstą, atsižvelgus į ankstesnes pastabas. Tokią šaltinių paliktą spragą kiek pavyksta įveikti atsižvelgus į prie kai kurių rankraščių išlikusius redaktoriaus juodraštinis užrašų lapus su komentarais apie taisytinias vietas bei atskirų veikėjų idėjines silpnybes. Redaguotuose kūrinių rankraščiuose³¹ aptinkami dažniausiai kelių asmenų atlikti išbraukymai bei marginaliniai užrašai, rodantys subjektyvią cenzoriaus reakciją³². Kita vertus, būtent tokie įrašai daryti skaitant tekstą, ilgai negalvojant, todėl ir nesisten-giant atskirų ištarų įvilkti į maskuojančių konstrukčių rūbą, būdingą kito pobūdžio cenzūriniams dokumentams. Taigi šie įrašai aiškiai apeliuoja į Stalino represijų vaizdavimuose atviriau pateikiamus motyvus, kodėl viena ar kita kūrinių scena nėra tinkama. Tai padeda nuspręsti, ar išbraukymas buvo atliktas dėl ideologinių priežasčių, o ne, pvz., gerinant teksto stilistiką. Reikia pasakyti, kad intervencijų autoriai daugiausia atpažįstami tik iš rašysenos, todėl priklausomybė konkrečiai cenzūros pakopai tik numanoma (rankraščiuose matomi leidyklų, redakcijų įrašai, o kai kuriais atvejais – Glavlito). Kai kurios pastabos, rašytos pieštuku, gali būti ištrintos, egzistavo perrašinėjimo praktika, kai atmetos vietos būdavo tiesiog iškarpo-

mos. Todėl pamatyti pilną įrašų vaizdą ne visada įmanoma. Vidiniam naudojimui skirtose recenzijose buvo pateikiamas verdiktas aiškinantis, kodėl kūrinys turėtų ar neturėtų būti leidžiamas, kas turėtų būti taisoma ir ko reikia visiškai atsisakyti. Verta atkreipti dėmesį, jog recenzento įvardintų argumentų autoryste irgi nereikėtų beatodairiškai pasitikėti. Įvairiose cenzūros pakopose dirbusių asmenų liudijimu, sovietmečiu egzistavusi „telefoninė teisė“ ar įvairių institucijų įsikišimas nulemdavo, jog recenzijose pateikti motyvai tebūdavo kitų asmenų nutarimų atkartojimas³³. Ypač tai būdinga problematiškiems kūriniams, kurių tolimesniam likimui įtaką galėjo daryti aukštesnei cenzūros pakopai priklausančių įstaigų vykdomi kontroliniai įsikišimai (KGB, LKP CK propagandos agitacijos bei Kultūros skyriai ir kt.)³⁴. Abejonę sukėlusių kūrinių svarstymas matomas posėdžių protokoluose. Galimybę geriau suprasti cenzūros eigą, fiksuoti įrašus, nematomus kituose dokumentuose, suteikia susirašinėjimas tarp literatūros lauko atstovų. Pirminis sumanymas – įtraukti skaitytojų refleksijas, atsispindinčias laiškuose, adresuotuose institucijoms ar rašytojams. Tačiau jų masyvas sunkiai aprėpiamas, išsibarstęs po skirtingus fondus, ir tyrimo eigoje randamos tik menkos užuominos lėmė, jog laišškai bus naudojami tik užfiksuojant, bet ne atskleidžiant probleminių skaitytojų lygmenį.

Kitas šaltinių blokas – publikuoti prozos kūriniai, kurių buvo ieškoma tiek specializuotoje periodikoje (leidiniuose „Pergalė“, „Nemunas“, „Literatūra ir menas“), tiek remiantis „Vagos“ leidyklos knygomis. Tyrimui pasitelkta 20 neeiluotų grožinių tekstų³⁵. Stengtasi atsižvelgti į skirtingų žanrų, autorių bei populiarumo ir žinomumo kūrinius, siekiant pamatyti tiek visuminį vaizdą, tiek išžvelgti atvejo specifiką. Pasirinkta nagrinėti tik pirmuosius knygų leidimus, nes šių cenzūrinės intervencijos įprastu atveju būdavo

gausiausios (nors neatmestina, jog papūtas kitiems politinės konjunktyros vėjams, antrasis leidimas galėjo susilaukti įvairesnių vertinimų). Straipsnis papildomas ir kitais šaltiniais – okupuotoje Lietuvoje bei iševijoje leista kritika, publikuotų archyvinių dokumentų rinkiniais³⁶.

ATLEISTI NEREIKĖJO, BAUSTI: GRĮŽTANČIŲJŲ LITERATŪRINIO PORTRETO KŪRIMO APMATAI 1956–1963 M.

1956–1961 metais, tarp XX ir XXI komunistų partijos CK suvažiavimų galime stebėti keleriopą požiūrį į tremties ir politinio įkalinimo patirtį, daugiausiai pasireiškusių smulkiosios prozos kūriniuose. Pirmąją grožinės literatūros kryptį, kurios pradžia, tikėtina, reikėtų datuoti daug anksčiau nei 1956-ieji metai ir kuri vyravo iki pat 7-ojo dešimtmečio vidurio, sudaro prozos tekstai, pristatantys asmenų, dėl kurių bausmės pagrindo neabejojama, grįžimą iš įkalinimo įstaigų į Lietuvą. Be amnestijos įvardijimo, „grįžimo“, „banditų“, „liaudies priešų“ sąsają kurtis laikraščių antraštėse bei rašytojų kūryboje pastebima visoje Sovietų Sąjungoje dar 1952 m.³⁷. Todėl, manytina, pasakojimai buvo kuriami, pritaikant imperijos centre leistų tekstų naratyvus bei įtraukiant vėlesnio laikotarpio sampratas – amnestijos ir iš jos išplaukiančios *perestroikos* (pertvarkymo) idėjos grąžinimą į tekstus apie įkalinimą. Minimas terminas dar XX a. 3-ajame dešimtmetyje buvo tiesiogiai susietas su darbo stovyklomis, siekiant įtvirtinti jų kaip institucijų, kurių tikslas – neva „pataisyti“ nusikaltėlius, vaizdinį. Taip buvo bandoma formuoti regimybę, jog skirtingai nei kapitalistinėse šalyse (kuriose kalėjimai atlieka bausmės funkciją), Sovietų Sąjungos laisvės atėmimo įstaigos pasižymi perauklėjimo tikslais³⁸.

Lietuvoje pasakojimai apie grįžtančius asmenis buvo kuriami nurodant veikėjų įvykdytus kriminalinius ir/ar politinius nusikaltimus, o persiauklėjimas įprasminamas dvejopai, kūrinio eigoje jį tiesiogiai susiejant su laikysena režimo legitimacijos atžvilgiu. Didžiojoje dalyje nagrinėtų kūrinių persiauklėjimas atskleidžiamas kaip nepavykęs. Pavyzdžiui, Jono Dovydaičio apsakyme „Trys nepažįstami“³⁹, buvęs kalinys vėl nusizengia įstatymui vogdamas, o Igno Piktornos apsakyme „Netikras žmogus“ buvęs režimo kritikas, net ir gavęs valstybės ir visuomenės „nuodėmių išrišimą“ laikosi negatyvios pozicijos savo bausmės ir santvarkos požiūriu: „Priėmėme, užmiršome viską. Tik pats Stasius daug ko negali užmiršti, sako, skriaudžia, degina.“⁴⁰ Romualdo Kašausko apsakyme „Jaunystės motyvas“ vaizduojamas asmenų, ištremtų dėl turto, pasikeitimo negalimumas, kuris išryškėja santykyje su kitais. Kūrinyje iš studento Vytauto perspektyvos aprašomas susidūrimas su žmonėmis, kuriuos žinojo esant, bet „netikėjo, kad jie taip arti, kad jie išsilaikė.“⁴¹ Asmenys, grįžę iš „ten“, laikosi senų požiūrių ir įpročių (tai išreiškia kolūkinės sistemos kritika, teigiamu požiūriu į antisovietinį ginkluotą pasipriešinimą), o įsilieję į visuomenę, šie asmenys ją ir toliau „išnaudoja“: „Gauna penkis šimtus per mėnesį, šaiposi iš mūsų gyvenimo ir stato namą. Ir tikriausiai – mūrinį, iš silikatinių plytų, su garažu, su stikline veranda.“⁴²

Persiauklėjimas kaip pagrindinė problema gvildenamas Aldonos Baltrūnienės tekste „Vermelė įsilieja upėn“. Pastebėtina, jog čia persiauklėjimas, pagal sovietinę logiką turėjęs įvykti pačioje įkalinimo įstaigoje, yra perkeliamas į visuomenę. Iš lagerio grįžęs partizanų rėmėjas Jonas Digrys iš pradžių laikosi negatyvaus požiūrio į santvarką, bet galiausiai yra „palaužiamas“ teigiamų komunistų pavyzdžių, o „atėjęs į protą“ veikejas

savo bausmę reflektuoja kaip beprasmišką, niekam nereikalingą auką, kuri buvo uždėta ant aukuro dėl klaidinančių iliuzijų:

„Ir nebuvo jam gaila gero gyvenimo kolūkiečiams, nepikta, kad ateis naujas pirmininkas ar pakels, atgaivins nualintą žemę, tik buvo be galo gaila savęs, tų dešimties iš gyvenimo išbrauktų metų. Jei jis tada labai aiškiai žinojo, už ką sėdi, jei buvo įsitikinęs, kad tauta atsidėkos, įvertins jo auką, jei pats jautėsi nukentėjęs dėl Lietuvos, dėl savo žmonių, tai dabar jis vis susidurdavo su aplinka, kuri jam kalbėjo, kad toji auka buvo niekam nereikalinga, beprasmiška. Jo gailėjosi, bet dar niekas nedėjo ir nepagerbė. Užjautė, bet nelaikė didvyriu. Kiti jį žiūrėjo kaip į teisingai nubaustą, o geriausiu atveju – kaip į žmogų, kuriam nepasisekė gyvenime.“⁴³

Panašus klaidinančių idėjų sukeltos bausmės padarinys, vaizduojant kriminalinius nusikaltėlius, partizanų rėmėjus, formuojamas ir pasitelkiant iš tremties grįžusio nacių kolaboranto, prisidėjusio prie Holokausto, įvaizdį. Igno Piktornos novelėje „Prie kelio“⁴⁴ iš vaiko perspektyvos pristatomas tėvo, dalyvavusio žydų naikinime bei atlikusio bausmę, refleksija į savo praeitį ir einamąjį laiką:

„Aš tik dabar supratau, kam jie išspraudė man ginklą. Bet apie tai jūs patys gerai žinote. Jūs sukūrėte naująją Lietuvą be manęs. Aš nežinau, kiek ji puikesnė, tik žinau vieną, kad ją sutvėrė ne tos galvos, kurios liepė griauti ir žudyti, bet tos, kurios leidžia man, išgamai, grįžti į savo namus, savo miestelį.“⁴⁵

Galime manyti, jog režimui buvo svarbu įtvirtinti „teisingos“ bausmės idėją, diskredituojant grįžusius asmenis kūriniiais, kuriuose neva patys įkalinti veikėjai savo bausmę interpretavo kaip jų su(si)klaidinimo pasekmę. Grįžusių asmenų, vaizduojamų neigiamai nusiteikusių sovietų okupacijos atžvilgiu, paveikslai buvo kuriami ir naudojant įvairias, deviantiniui elgesiui priskirti-

nas, praktikas. Tai dažniausiai nusikaltimai žmogaus gyvybei, asmens turtui, seksualinio apsisprendimo laisvei. Pastebėtina, jog rašytojams, net ir aprašiusiems kriminalinių nusikaltėlių grįžimą, buvo priekaištaujama dėl netikslumo. Pavyzdžiui, 1956 m. 2-ajame „Literatūros ir meno“ numeryje išspausdintą Mykolo Sluckio apsakymą „Parėjo“⁴⁶, kuriame pasakojama apie iš kalėjimo grįžusio žmogžudžio ir motinos susitikimą, partinės mokyklos atstovas Romualdas Lukinskas kritikavo, esą jam trūksta aiškumo, kadangi autorius „pamiršo“ pavaizduoti, jog veikejas taip pat turįs ryšių su „buržuaziniais nacionalistais“⁴⁷. Tokios pastabos rodo, jog buvo norima deviantinio elgesio savybes tiesiogiai susieti su politinėmis idėjomis ir veiksmais, prieštaraujančiomis okupacijos legitimumui. Kitas svarbus aspektas – moraliai negatyvią prasmę turinčių ypatybių suteikimas. Dažniausiai pasitaikę veikėjų bruožai – saiko jausmo nebuvimas (pavyzdžiui, piktnaudžiavimas alkoholiu). Tokia veikėjų elgsena atskleidžiama ne konkretaus individo, kurio elgesys pristatomas, atžvilgiu, bet iliustruojant dažnai kraštutiniais pavyzdžiais, demonstruojant negebėjimą išsaugoti normalius socialinius ryšius, t. y. įprasminant daromą žalą tiek artimiausiajai aplinkai (šeimai), tiek bendruomenei (fabrikui, kolūkiui ir kt.). Šios negatyviu vertinimu pasižyminčios elgesio savybės nors ir turi sovietų ideologijos bruožų (tarkime, pabrėžiama kolektyvo svarba), tačiau jų negalėtume laikyti vien sovietų moralės sudedamąja dalimi. Išskirti neigiamo elgesio bruožai traktuojami kaip neigiamybės ir Lietuvos pagrindžio spaudoje, todėl galime manyti, jog tai atliepė ir autentiškas visuomenės moralinių normų apibrėžtis. Pavyzdžiui, Erika Kripienė, tyrinédama partizanų spaudą pastebi, jog čia alkoholio vartojimas irgi yra identifikuojamas kaip negatyvi elgsena, o šeima įprasminama kaip esminė vertybė⁴⁸.

Po 1956 m. įvykusio XX Komunistų partijos CK suvažiavimo, kuriame buvo pasmerktos Josifo Stalino represijos prieš Komunistų partijos narius, sovietų Lietuvoje galime fiksuoti tik kelis kūrinius, kuriuose atsiranda nekaltumo matmuo. Jis buvo siejamas ne su Stalino vardu, bet su diktatoriaus valdymo laikų komunistais. 1956 m. žurnalo „Pergalė“ 3-ajame numeryje pasirodė Alekso Baltrūno apysaka „Tolimi keliai/Dainavos pavasaris“, III dalies ištrauka. Apysakoje, šalia pokario su terorizuojančiais „banditais“ siužetinių vingių, atsiranda trumpas epizodas apie po „banditų“ sušaudymo negalintį atsigausti aktyvistą, kurio sprendimus veikia arši „klasių kova“: „Grįžęs iš ligoninės pasidarė dar niuresnis, įtaresnis, pradėjo žiūrėti kenkimą ir buožių pinkles ten, kur jų visai nebuvo. Išsigėręs jis trankydavo geležiniu kumščiu į stalą, keikė buožes ir grasindavo visus „išgabensiąs Sibirijon“, o paruošų planą vykdė gerai.“⁴⁹ A. Baltrūno kūrinių pateikęs „Vagos“ leidyklai, vidinio naudojimo recenzijoje Vytautas Radaitis siūlė autoriui veikėją Laučę bandyti perkurti pagal stalininio laikotarpio Michailo Šolochovo kūrinių „Pakelta velėna“ veikėją Nagulnovą, parodant jam daugiau užuojautos, prisimenant, jog „tai gi ne klasinis priešas, tai nemokša, kuris gali ir pakenkti, bet kurio veiksmai visų pirma diktuojami klasinės prigimties, neapykantos klasiniam priešui ir tiesiog fanatinės meilės naujam gyvenimui.“⁵⁰ Recenzentas veikėją Laučę bei išvežimų į Sibirį „linksniavimą“ laikė nepagrįstais nurodydamas, jog per mažai atskleistas revoliucinės priemonės teisėtumas⁵¹. 1958 m. išleistoje knygoje⁵² 3-oji dalis nepasirodė.

Tuo tarpu 1957 m. pradžioje įvykusiame Antano Sniečkaus susitikime su kultūros darbuotojais skambėjusi kritika „Pergalės“ redakcijai dėl 1-ojo žurnalo numerio pavertimo grįžusiųjų kūrybos rinkiniu, pro akis nepraleido „keisto ir nesuprantamo“⁵³

Anelias Markevičiaus apsakymo „Padai-gos mirtis“. Išreikšta literatūros lauko sargų kritika, akivaizdu, buvo tiesiogiai susijusi su Sovietų Rusijoje pradėtu laikinu atsitrauki-mu nuo destalinizacijos kurso, kurį išprovo-kavo įvykiai Lenkijoje bei Vengrijoje⁵⁴. Kita vertus, atkreipę dėmesį į A. Markevičiaus apsakymo fabulą, kurios esmę sudaro grį-žusio iš neteisingo įkalinimo Pabalio susi-dūrimas su buvusiu įtakingu sribu Padaiga, dėl kurio kaltės pirmasis buvo represuotas, pamatysime, jog pats kūrinys turėjo naujo laikotarpio bruožų. Padaiga galėtų būti laikomas bene pirmuoju plačiau atskleistu negatyvaus stalinistinių komunistų prototipu lietuvių prozoje sovietmečiu. Panašiai kaip Aleksandro Baltrūno kūrinio veikėjas Laucė, taip ir Padaiga pokariu piktnaudžiaavęs turėta galia: „Atsimena laikus, kai užsukdavo pas buožes, pagrasindavo, ir vežimai su maišais miltų, grūdų, lašinių paltim naktim atbraš-kėję sustodavo prie jo buto.“⁵⁵ Tačiau kitaip nei A. Baltrūnas, Laucės portretą grindęs partizaninio karo sukelta trauma, A. Marke-vičius neigiamą komunistą pastatė pačiame apsakymo centre ir, svarbiausia, kaip šio veiksmų atoveiksmį nurodo, kad žmogus buvo kalinamas tik vardan asmeninių tikslų.

Po išreikštos kritikos apsakymas, tais pačiais metais įtrauktas į rinkinį „Krizas saulėtekis“⁵⁶, skyrėsi nuo pirminio varian-to. Redagavimo istorijos nepavyko aptikti archyvų fonduose, todėl negalime spręsti, ar rašytojas pats interpretavo, jog taip pa-keistas kūrinys neužklius vėl, ar konkretūs taisymai buvo atlikti sureagavus cenzūros grandims. Lygindami spaudos bei rinkinio publikacijas pastebėsime akivaizdžius pras-minius skirtumus, labiausiai susijusius su įkalinimo *kaltės* išskaidymu. Suredaguotame kūrinyje už grįžusio asmens praleistus metus lageryje atsakingas jau nebe vien Padaiga, atsiradusi Pabalio kaltė pripažįstama paties personažo: „Devyni metai, brač, ne juokas,

pasimokinau. Nereikėjo man kišt nagų prie-tų šautuvų, tfu, nereikėjo.“⁵⁷. Tekste padau-gėja partizanų žiaurumų aprašymų, taip dalį kaltės atiduodant ir jiems.

Esmine šio periodo skirtimi nuo Sovietų Rusijos reikėtų laikyti aukų į(si)traukimą į represijų naratyvo kūrimą. Po XX suvažiavi-mo Sovietų Rusijoje buvo pradėta leisti gro-žinė literatūra, parašyta grįžusių kalinių bei jų artimųjų, pažįstamų⁵⁸. Kitaip nei Sovietų Sąjungoje, Lietuvoje didžiausią sklaidą (beje, visu aptariamą laikotarpiu) turėję kūriniai buvo parašyti ne aukų, o šių patirčių nepa-tyrusių asmenų. O represuotų rašytojų grįži-mas buvo viešai išnaudojamas propagandos sumetimais. Pavyzdžiui, Antanas Venclova, recenzuodamas Antano Miškinio eilėraščių rinkinį, poeto lagerinę patirtį įprasmina „atitrūkimo“ terminu, reintegraciją į litera-tūros lauką kaip savanorišką bei sąmoningą apsisprendimą, kurį neva iškraipo iševija: „Ir juokingai fariziejiškai atrodo svaičiojimai praeities žmonių, kuriuos pati istorija išmetė iš borto, kada jie nori save ir kitus įtikinti, kad A. Miškinis savo naujuosius eilėraščius rašo „priverstas, enkavėdistui prie krūtinės pristačius revolverį“. Ne, krankliai iš anapus Atlanto!“⁵⁹.

Tokia specifika aiškintina po XX partijos suvažiavimo nubrėžta riba – kaip visiškai nekaltai nukentėjusius galima identifikuoti tik komunistų partijos narius. Nors Lietu-voje iš dalies ir bandyta ieškoti minėtos aukų grupės (ypač vėlesniu laikotarpiu⁶⁰), tačiau čia vyravo dar prieš okupaciją J. Sta-lino represuotų asmenų reabilitacija⁶¹. Tai, akivaizdu, sunkiai derėjo su pirmosios ir antrosios okupacijos nuo masinių trėmimų nukentėjusių ir grįžusių aukų charakteristi-ka. Aukų neįtraukimą į literatūrinio naratyvo kūrimą galėjo lemti ir Antano Sniečkaus asmuo⁶². LKP CK pirmojo sekretoriaus nega-tyvi pozicija ir priimti nutarimai bylojo apie nepasitikėjimą ir iš tremties grįžusių žmonių

laikymą pavojingais. Kita vertus, svarbus ir paties A. Sniečkaus tiesioginis indėlis į represijas. Stephen F. Cohen'as daro prielaidą, jog Nikitos Chruščiovo asmens atribojimo nuo represijų sėkmę lėmė tai, kad nusikaltimai buvo atliekami ne centre, bet periferijoje, todėl nebuvo taip gerai matomi⁶³.

Tiek 1961 m. įvykusio XXI suvažiavimo, kuriame aukų identifikacija buvo daug platesnė, tiek leidžiamų kūrinių atviresnė retorika imperijos centre vyravo iki 1963 m., vėliau kalbant apie stalininę praeitį buvo akcentuojami teigiami aspektai, o pats teroras – marginalizuojamas⁶⁴. Lietuvoje situacija judėjo priešinga kryptimi. 1961–1963 m. nagrinėti atviresni mėginimai trėmimų naratyvui suteikti įvairesnių variacijų buvo sėkmingai užkardomi dar pirminės cenzūros tinkle. Tai liudija Juozo Paukštelio romano „Netekėk, saulele!“ publikavimo istorija. 1962 m. rugpjūčio 10 d. „Pergalės“ redakcijos posėdyje dėl neaiškaus autoriaus vertinimo buvo kritikuojamas jo knygos skyrius „Baimė“, vaizduojantis pirmosios okupacijos trėmimus. Pateiktame tekste nėra atsakoma naratyvo apie istorinę būtinybę iš visuomenės tarpo pašalinti potencialius priešus, tačiau jis neimponuoja, jį užgožia vaizdingai aprašomos baimės ir skausmo emocijos. Skyriuje vaizduojama 1941 m. birželio 14 d. trėmimų situacija aprašoma iš *buožių* dukters Irenos perspektyvos. Čia susipina dukters ir motinos baimė („Stovėjo ten abi persigandusios, spaudėsi viena prie kitos“⁶⁵; „ją ėmė purtyti drebulys, kalenti dantys“⁶⁶) ir skausmas („Grindys ėmė drebėti, ištiško ašaros ant skruosto“⁶⁷), ruošiantis taip ir neįvykusiai tremčiai. Nors išgąstį ir baimę greit keičia supratimas apie išvežtųjų skaičiaus padidinimą (vietoje išvežtų *visų* žmonių – tik trys šeimos⁶⁸), tačiau, manytina, jausminis kūrinio fonas lėmė, jog posėdyje buvo suabejota dėl rašytojo požiūrio į įvykius. Peršasi prielaida, jog dėl galimų tokių

perdėm asociatyvių sąsajų kūrinyje nuspręsta iš viso nepublikuoti skyriaus „Baimė“. Galiausiai teksto sujungimas buvo išspręstas pasinaudojant „žirklemis ir klijais“ – pašalinant netinkantį tekstą ir sukljuojant atskirus fragmentus, o užuominas pakeičiant įprastomis schemomis: „Per vakarienę klausinėjo apie Kauną, ką apie karą žmonės kalba, bet vežimų nelietė. Tas klausimas buvo per daug skaudus.“ (autoriaus sakinytis buvo išbrauktas, pakeistas į „Kauno nuotaikas, ką žmonės kalba apie karą, kokios žinios ateina iš Vakarų,“ – G. B.)⁶⁹.

7-ojo dešimtmečio pradžioje vis dar egzistavusį atsargų požiūrį į kalbėjimą apie nekaltą įkalinimą leidžia fiksuoti ir autorių reikšta pozicija. Juozas Paukštelis, net ir norėdamas pavaizduoti tipinės kulto aukos prototipą – įžymų komunistą, nesiryžta to daryti. Rašytojas, turėdamas omenyje jau aptartą kūrinių, laiške tuometiniam „Vagos“ leidyklos direktoriui Jonui Čekiui rašė, jog norėjęs aprašyti „generolo Smuškevičiaus santykius su tėvais, jis, 1940 m. grįžęs iš Lietuvos, tapo asmenybės kulto auka. Tai ir Ignacas mano taip pat augo, bet smulkiau aiškinti pabūgau.“⁷⁰.

1961–1963 m. pasikartojančios cenzūros intervencijos buvo susijusios su nuo represijų nukentėjusių asmenų pagal amžių bei lytį sudėties ribojimu. Iki 7-ojo dešimtmečio vidurio prozoje pavyksta rasti vos kelis išstremtų veikėjų, vaikų bei moterų literatūrinius prototipus, o bandymai į kūrinių įtraukti šias grupes dažniausiai išbraukiami. Pavyzdžiui, Romualdo Lankausko apsakymas „Tiltas į jūrą“ žurnale „Pergalė“ buvo išspausdintas tik atsisakius menkos, vos trijų žodžių, užuominos apie represavimą giminystės ir santuokos pagrindu: „Vieną naktį seniūnas dingo su visa šeima ir tada po apylinkę pasklido šiurpus žodis – Sibiras.“⁷¹. Panašūs metodai buvo pritaikyti ir leidžiant kūrinių „Netekėk, saulele!“. Pirmuosiuose jo varian-

tuose veikia Irena pamato tremiamą moterį, primenančią motiną: „Žiūri, – sunkvežimis prikrautas ryšulių, o ant jų jau pagyvenusi ponija su (neįskaitomas žodis – G. B.), panaši į Irenos mamą, ir skrybėlė ta pati. Irena pradėjo drebėti „kaip epušės lapas“⁷². Dešimt kartų perrašius skyrių, išleistame romane šioje scenoje vietoje motinos Irena pamato vyrą, primenantį tėvą.

REPRESINĖS PATIRTIES (IŠ) NAUDOJIMAS LIETUVIŲ PROZOJE 1963–1972 M.

1963–1972 m. galime stebėti akivaizdų kokybinį ir kiekybinį temos rutuliojimo prozoje poslinkį: tremtis ir politinis įkalinimas funkcionuoja daugelyje didžiausiais tiražais leidžiamų stambios prozos kūrinių⁷³, atsiranda smulkiosios prozos tekstų, kuriuose nekaltųjų represijos tampa pagrindine tema⁷⁴. Toks vėluojantis temos vystymo aktyvumas, įtraukiant represijų interpretavimą kaip ne vien teigiamą, aiškintinas keliais aspektais. Visų pirma, įtaką galėjo padaryti 1962 m. Aleksandro Solženicyno „Viena Ivano Denisovičiaus diena“ publikacija. Galėtume manyti, jog „viršuje“ duotas signalas leisti publikuoti šį kūrinių buvo paskata ir lietuviškajam literatūros laukui. Be abejonės, svarbu ir tai, jog būtent 7-ojo dešimtmečio pradžioje panaikinta didesnė dalis apribojimų, trukdančių tremtiniais grįžti į Lietuvą, o paspartėjęs grįžimo procesas reiškė ne vien fizinį asmenų grįžimą, bet ir bylojo, jog su asmenimis atvyksta ir jų istorija, patirtys bei vertinimai. Tam tikras spaudimas pastebimas iš „apačios“. 6–7-ajame dešimtmetyje įvairiuose susitikimuose pasigirsta klausimai, rodantys tam tikrą pasimetimą (kai kuriais atvejais – ribų bandymą): kaip reikia bei galima kalbėti apie Stalino nusikaltimus bei demonstruo-

jantys ir šių temų aktualumą visuomenėje. Pavyzdžiui, partijos elitas kaip signalus apie žmonių nuotaikas fiksavo tokius klausimus: „Ar Stalinas nulėmęs trėmimų mastą?“⁷⁵, „Ar buvo būtini išvežimai 1940 m. ir ar jie pasiekė savo tikslą?“⁷⁶; „Kaip konkrečiai pasireiškė asmenybės kultas klasių kovos laikotarpiu Lietuvoje? Kai kas mėgina suversti kaltę Stalino asmenybės kultui, likviduojant buožes kaip klasę. Ar tai teisinga? Jei ne, kodėl?“⁷⁷. Pastebėtina, jog tam galėjo daryti įtaką ir suaktyvėjusi temos plėtra lietuvių išeivijoje⁷⁸. „Atšilimo“ metu pasikeitus sovietų politikai, okupuotos Lietuvos santykiams su išeiviais buvo ieškoma naujų metodų, kurių pagrindinė raiška – kultūriniai mainai, ypač suaktyvėję 7-ojo dešimtmečio viduryje⁷⁹. Tad galima teigti, jog poreikis sukurti apdorotą ir kontroliuojamą pasakojimą buvo svarbus režimui, tiek bandant sukurti atsvarą nukentėjusių asmenų patirčiai, tiek brėžiant ribas nurodančias, koks kalbėjimas apie nusikaltimus yra toleruotinas.

7-ojo dešimtmečio antroje pusėje į ne visai teisingų represijų visetą prie karštai tikinčių komunistų ir jau aptartų pavyzdžių buvo pridėti „socialinio teisingumo“ pažeidimai (išstremti bežemiai, mažžemiai)⁸⁰, uždraustų kūrinių skaitymas⁸¹ bei klasinės išimtis. Dar 6-ojo dešimtmečio pradžioje partijos teoretikai pradėjo formuoti kampaniją, iškėlusią „sąmoningo“ asmens svarbą⁸², 7-asis dešimtmetis leido atsirasti susivokusių, tačiau pagal klasę „netinkamų“ veikėjų portretams (J. Avyžiaus „Kaimas kryžkelėje“: veikėjai Krūminiai „pagal hektarų skaičių buožės, o pagal širdį...“⁸³; Alfonso Bieliausko „Kauno romanas“: veikėja Geda, bandžiusi stoti į komjaunimą; Vytauto Petkevičiaus „Apie duoną, meilę ir šautuvą“: veikėja Liuda, geriau išmananti marksistinę ideologiją nei aktyvus komunistas). Pastarųjų veikėjų atsiradimas prozos kūrinyje, manytina, buvo susijęs su poreikiu aiškinti jautriausių (ir

sunkiausiai pateisinamu) visuomenės grupių (vaikai, moterys, šeimos) represavimu. Nuo 7-ojo dešimtmečio antrosios pusės tremčiai bei įkalinimui giminystės pagrindu tampant ganėtinai įprasta tema, redaktoriai jau nebebrauko, bet netgi patys prirašo tokių motyvą. Juozo Paukštelio kūrinio „Čia mūsų namai“ redaguotame rankraštyje – epizodas, kuriame veikėjas aiškina buvęs ištremtas dėl „liežuvio nevaldymo“. Redaktorius ten tušinuku pridėjo: „Čia dar žmonos tokia giminė.“⁸⁴ Tikėtina, jog šiuo atveju vieno kalbėjimo galimybė atrodė nepakankama dėl galimų sąsajų su 7-ajame dešimtmetyje išlikusia praktika disciplinuoti piliečius, bandančius kritikuoti režimą.

Analizuotuose kūriniuose pastebimi platesni represijų patirties aprašymai, tačiau jie beveik visada pasižymi redukcavimu ar normalizacija. Pavyzdžiui, Juozo Baltušio novelėje „Tiesių kelių nėra“ per „banditų“ šeimų kerštą nekaltai įskūsto vyro gyvenimo sąlygos aprašomos kaip mažai kuo besiskiriančios nuo Lietuvoje esančių: „Namas buvo surestas visai kaip jos buvusių tenai, toli dabar, Lietuvoj. Didelis kambarys, kamaraitė, seklyčia, du šoniniai langeliai priemenėj. [...] tiktai sienos kitokios – storų ir galingų šimtamečių pušų. Ir visokio gėrio kupinas buvo šis namas. Kamaraitės atšakoj, nekūrenamoj ir šaltoj, kaboj rūkyta žvėriena. Ir miltų buvo parūpinta žiemai, ir kruopų visokių.“⁸⁵

Vytauto Petkevičiaus romane „Apie duoną, meilę ir šautuvą“ žengiama žingsniu toliau – tremtinio patirtis įvertinama kaip geresnė nei būtų buvusi Lietuvoje. „Liaudies gynėjui“ Algiui Bičiui nuvykus aplankyti ištremtų mylimosios Liudos tėvų, mintis apie saugesnį ir ramesnį gyvenimą Sibire, gretinant jį su galimu likimu Lietuvoje, sustiprinama, pamačius tremtinių gyvenimo sąlygas („Gyveno neblogai, dideliame, dar sakais tebekvepiančiame apvalių rastų kambarėje.“⁸⁶), kurias veikėjas jau supranta

kaip tikrai išvirtusiomis į gerą („Aš kažkodėl pagalvojau, kad niekam nekenkia paragauti vargo. Nuo jo ir Dantos pasidarė geresni: išnyko tas jų iškilmingumas, sumažėjo mus skiriantis atstumas, ir aš pirmą kartą jų tarpe pasijutau lyg namie.“⁸⁷). Tokie įvertinimai išreiškiami ir pačių tremtinių lūpomis: „Mes čia užsidirbam net daugiau negu namie, tik produktų kai kurių trūksta. Pinigai mums ne problema, ir mes tau padėsim,“⁸⁸ o vieninteliu skaudžiu dalyku tampa pats prievartinio išvežimo faktas: „Jeigu reikia žmonių įsisaivinti šioms platybėms, galima kažkaip kitaip [...] man daug maloniau čia dirbti inžinieriumi ar ekonomistu, negu namie nepatikimu buhalteriu. Bet kaip jie to manęs paprašė. Dvi valandos, ir viela užsuktas vagonas...“⁸⁹.

7-ojo dešimtmečio antroje pusėje kuriami ne vien teigiamos patirties aprašymai, bet ir paminimi skaudūs įvykių. Tai dažniausiai ligos ir mirties motyvai tremtyje. Šie išgyvenimai, nors ir susiję su tikrove, vis tik kuriami naudojant vėlesniam laikotarpiui būdingas tremtinių gyvenimo aplinkybes: „Andrius žino, kad joms langas yra ir durys. Mama ir sesuo gyvena didelio medinio namo pusrūsyje, kur anksčiau kažkoks sibirietis didžturtis laikydavęs smulkius gyvulius ir paukščius. Pasidairiusios prie lango laiptelius, pro langą jos ir vaikščiojančios. Nijolė tvirtino, kad žiemą gyvensiančios šiltai, jau susidėjusios grindis, išbalčiusios savo pusrūsį, tik pūgos privarginsiančios – užmūrys išėjimą, beveik kasdien teksią išsikasti taką. [...] Šiandien mama guli, surakinta ligos, pusrūsio kambarėlyje, į kurį įeinama pro langą.“⁹⁰

Įtraukus neteisingai ištremtos šeimos istoriją ir nurodant jos sunkumus tremtyje, yra kuriamas įprastų sąlygų išpūdis, kada prastos sveikatos priežastimi tampa ne antisanitarinės gyvenimo aplinkybės, o negalėjimas susitaikyti su išvežimo faktu: „Rulienė išvežta pusę metų lignoninėj išgulėjo – nervų

liga, sako, vėl buvo atsinaujinusi. O mažasis vaikas, ten nuvažiavus, tuoj miręs.⁹¹. Atkreipkime dėmesį, jog tiek aprašant teigiamus, tiek neigiamus tremtinių bei politinių kalinių išgyvenimus, epicentre – tie įvykiai (pavyzdžiui, gyvuliniai vagonai, tremtinių sąrašai, grįžimas iš tremties) ir raiškos būdai (pavyzdžiui, laiškai), kurie geriausiai žinomi likusiai visuomenės daliai.

Represijų normalizacija galėtų būti laikyti tai, jog net ir vaizduojant Stalino laikų trėmimus ar įkalinimus, tai dažnai buvo aprašoma naudojant priešpriešą, pvz., vaizdingai aprašant caro ar tarpukario laikų kalėjimus, nevengiant smurtinių detalių akcentavimo, taigi vaizduojamos sovietų represijos atrodydavo kaip netikras ar bent smarkiai perdėtas gandas. Patsai politinio įkalinimo bei tremties veiksmas buvo pateikiamas kaip įprasta XIX–XX a. Lietuvos istorijos dalis, kurioje sovietų represijos dažniausiai įprasminamos kaip visuomenės ramybės užtikrinimas (taigi bent jau iš pažiūros tikslas atrodė „geras“). Tuo tarpu tarpukario kalėjimai buvo siejami tik su siauros asmenų grupės interesais (taigi „prieštaravo“ plačiosios visuomenės interesams). Iš nagrinėtų tekstų išsiskiria V. Petkevičiaus kūrinys, kuriame vaizdas apverčiamas, koncentracijų stovyklų sistema yra sulyginama su caro kalėjimais („Viskas kaip caro laikais: ir žargonas, ir papročiai, ir dainos, ir karceriai, išskyrus kareivius ir jų uniformas.“⁹²), o aprašant tardymo metodus pateikiamas ir smurto perviršius.

Panašaus kontrasto, kai aptariami sovietų nusikaltimai buvo vaizduojami kaip saugumo užtikrinimas nesaugiais laikais, kūrimas buvo dažnas pasitelkiant tiek nacių nusikaltimus, tiek laisvės kovotojų baudžiamųjų akcijų pavyzdžius. Jono Avyžiaus knygoje „Kaimas kryžkelėje“ dėl turto išstremtas veikėjas Krūminis savo patirtį pateikia taip: „Mus baudė, daug ką ir neteislingai, na, nešaudė,

nedegino krosnyse. Nelygink, Motiejau, kas nesulyginama. Mano vyresnysis sūnus, jei nori žinoti, ten baigė mokslą, inžinieriumi fabrike dirba.[...] Buvo skriaudų, neteisybės. Kentėjome, neginu. Bet gi viskas pakrypo į gera, Motiejau.“⁹³

Vytauto Petkevičiaus knygoje „Apie duoną, meilę ir šautuvą“ pateikiami ekskursai į 1951 m. spalio mėnesio tremtis. Šiose scenose aukos nėra bandomos diskriminuoti, kaip tik keliami klausimai abejojant socialinės prievartos grindimu: „Tie žmonės labai padorūs. O kuo kalti jų vaikai? Nežmoniška, siaubinga kariauti su moterimis ir vaikais.“⁹⁴. Tačiau čia pat pateikiamas atsakymas, supriešinantis sovietų represinį aparatą, vykdančią žmonių tremtis į Sibirą, ir partizanų elgesį: „Ką vežam mes, tiems nė plaukas nuo galvos nenukrepta, o ką išsiveda žalieji, tiems iš nugarų diržus lupa.“⁹⁵. Tuo tarpu Alfonso Bieliausko kūrinyje grįžusios Gedos patirtis pagrindinio veikėjo akimis irgi suvokiama kaip neigiama: „Toks šaltas, man visai nežinomas blyksnis tvykstelėjo tose papilkėjusiose akyse; tą žvilgsnį ji turbūt atsivežė iš ten, pagalvojau aš; ir jos šypsena, taip pat šalta ir nepažįstama – iš ten; ir ilgas, platus, jau seniai nebe madingas paltas, ir geltoni guminiai botai, ir tas suskirdusių, daug šalčio ir vėjų mačiusių lūpų virpesys, ir net balsas – prikimęs, slogus, išrėktas ar išverktas – iš ten.“⁹⁵.

Vis dėlto veikėja savo sunkumus artikuliuoja per svetimumo jausmą, su kuriuo susidūrė gyvendama tarp aršių santvarkos priešų, vis dar keliančių mirtiną pavojų visuomenei. Geda detalizuoja savo požiūrį: „O ką tu manai – malonu buvo su tokiais, ką? Su tais banditais... Miškiniais ir miestiniais. Jei galėtų, jie savo rankomis mus visus... savo kruvinomis rankomis...oi, prisiklausiau ten kalbų, Sigitai... prisižiūrėjau... nors Vebeliūnas, girdėjau, taip pat grįžo... žmonės sakė.“⁹⁶

Viešoje ir uždaroje retorikoje vieną didžiausių šio periodo pokyčių liudija atsakomybės klausimo plėtra. Akivaizdi skirtis nuo anksčiau aptarto laikotarpio matoma pirminės cenzūros grandies darbe. Jono Avyžiaus romanas „Kaimas kryžkelėje“ tada buvo kritikuojamas dėl pernelyg atlaidaus požiūrio į stalinistinio laikotarpio nusikaltimus. Vytautas Kubilius recenzijoje siūlė iš tremties sugrįžusio „buožės“ Lapino nebepaversti visų visuomenės silpnųjų priežastimi, o ištaras, jog negalima kaltinti žmonių, nuširdžiai tarnavusių asmenybės kultui, vadino „keistomis“⁹⁷. Tiesa, atviriausiai atsakomybės tema buvo artikuliuojama ne prozoje, o jos kritikoje. Pasirodžius Alf. Bieliausko „Kauno romanui“, atsakomybės klausimo interpretacijos buvo vystomos metus trukusioje diskusijoje „Pergalės“ žurnale, skirtoje apžvelgti vadinamojo vidinio monologo⁹⁸ taikymą tuometinėje literatūroje. Spaudoje Alf. Bieliausko romano veikėjas komunistas Sigitas Sėlis buvo apmąstomas jau nebe kaip *kulto auka*, bet kaip atsakingas už savo pasyvumą ištremtos Gedos atveju. Vytautas Kubilius personažą kaltino ne vien pasyvumu, ištremiant nekaltą žmogų, bet ir dėl kaltės jausmo trūkumo, kai vardan „didelių tiesų“ nusikalstama žmogiškumui: „Jis nedaužo galva sienos, kad jo idealai buvo paminti po kojomis, kad didelių tiesų vardu buvo pateisintos žiaurios represijos, kad realybė tebėra toli nuo šventų jaunystės svajonių. Jis ne tiek graužiasi ir kaltina save ir dėl to, kas buvo, kiek ieško sąžinę raminančių argumentų (vežė juk buvusius ministrus...). Sigitas Sėlis nesiginčija su savo gyvenimo laiku – tik stengiasi prisitaikyti prie pasikeitusios konjunktūros (būdingas romano „Happy end“ – reiškia grįžti į darbininkų tarpą.)“⁹⁹

Panašu, jog būtent dėl 7-ojo dešimtmečio pabaigos aktyvaus temos vystymo pro cenzūros filtrus praleidžiami kūriniai, ku-

riuose nenurodomas privalomasis istorinis kontekstas. 1968 m. „Nemuno“ 2-ajame numeryje pasirodžiusiame Romualdo Lankausko apsakyme „Gyvačių augintojas“ vienintele užuomina apie tai, kodėl pasakotojui pokariu teko leisti į „didžiąją kelionę užkaltame vagone“, įvardijamas tik kaimyno įskundimas. Tai, kad neliko laisvės kovų ir jų dalyvių pasmerkimo, neprasprūdo pro akis Genrikui Zimanui, kuris vis dėlto padarė išvadą, jog autorius turi omenyje „banditą“. Asmeniniame laiške A. Sniečkui jis skundė R. Lankausko kūrinio veikėją, jog: „Jisai užkietėjęs priešas, nori padegti savo kaimyną – bet autorius ne tik jo nesmerkia, priešingai – man susidaro įspūdis, kad autoriaus simpatija jo pusėje.“¹⁰⁰. Ideologo interpretacija, manytina, ir lėmė, kodėl minėtas apsakymas, pateiktas į novelių rinkinį „Pilka šviesa“¹⁰¹, ten nebuvo publikuotas¹⁰².

Po 1968 m. Sovietų Rusijoje prasidėjusio temos traukimosi į šešėlį, Lietuvoje cenzūravimo metu pašalinant nuorodas į Stalino asmenybę, išlaikomas nekaltų asmenų vaizdavimas. Pavyzdžiui, Jono Dovydaičio apysaką „Keistos vestuvės“ leidyklos direktorius Stasys Sabonis darbo pažymoje kritikavo: „J. Dovydaitis apysakoje „Keistos vestuvės“ nupiešė sukarikatūrintus, sušaržuotus valstybės saugumo darbuotojus, apskritai, be jokio reikalo, vaikydamasis temos „aštrumo“, buvo įvedęs į siužetą epizodinių veikėjų, buvusių tremtinių iš Sibiro, prikaišiojęs replikų apie išvežimus ir pan.“¹⁰³

Tačiau knygoje, atsisakius kelių minimų epizodų, įskaitant sąsajas su Stalinu, nekaltai išvežtų tremtinių linijos nebuvo visiškai atsisakyta.

Išėmus septynias pasikartojančias nuorodas į žmonių prievartinį išvietinimą¹⁰⁴ ir vieną stipresnį emocinį krūvį turintį apibūdinimą („Pro mažus, spygliuoto viela užpintus langelius sklido aimanos, vaikų verksmas, kažkas klykiančiu balsu prašė

vandens.¹⁰⁵) buvo publikuotas J. Avyžiaus romanus „Sodybų tuštėjimo metas“. 1968–1969 m. „Pergalėje“ išspausdintas kūrinys nors ir nėra pilnas, tačiau beveik nesiskiria nuo publikacijos knygos pavidalu ir autografų, o jau 1970 m. Kazys Ambrasas parašo vidinę recenziją ir tais pačiais metais, rugpjūčio mėnesį knyga yra pasirašoma spaudai. Tokia palyginti trumpa leidybinio proceso trukmė leidžia galvoti, jog kūrinį norėta kuo greičiau publikuoti, siekiant suspėti su nuvažiuojančiu destalinizacijos traukiniu. Šią mintį sustiprina K. Ambraso retorika – recenzentas net aštuonis kartus pabrėžia, jog autoriaus kūrinys nebūtinai turi atspindėti visą epochos vaizdą: „Jeigu mes mokame diferencijuoti žmogiškąsias veiklas ir, vadinasi, sugebame atskirti istoriko ir menininko darbą ir jo, menininko, rezultatus [...]“¹⁰⁶.

Romane pirmosios okupacijos trėmimai tampa kūrinio atskaitos tašku, o jų įvertinimas ir interpretacija pateikiama savosios pusės dar neatradusio, vieno iš pagrindinių veikėjų Gedimino apmąstymais: „Grįždamas namo visą kelią galvoju, kaip kartais keistai pasisuka žmogaus likimas. Reikėjo Anei ištekėti ne už Gulbino, bet už Anzelmo Lukošiaus, kuris apie ją suko ratą, ir nesėdėtų dabar vagone. Nesėdėtų ir Gulbinas, jei kadaise, bėgdamas nuo skurdo (buvo aštuoni vaikai šeimoje ant keturių hektarų), nebūtų išvažiavęs į Ameriką, sugebėjęs užsidirbti ir susitaupyti pinigų, o grįžęs gimtinėn, nebūtų išėjęs užkuriom už jaunos našlės, dvarininkės Gurskienės, kuri po kelerių metų mirė. Anelė norėjo būti ponija, tai ją ir pražudė.“¹⁰⁷

Nors vėlesnis naratyvas kuriamas pagal tą pačią schemą, kada trėmimų išvengė ir aršiausiai juos kritikavę nusprendžia kolaboruoti su naciais, tačiau pasirinktas veikėjas – Gediminas – ir jo įvairesnio požiūrio išryškėjimas kūrinio ideologinį užtaisą bei „autoriaus vertinimą“ paverčia nebe tokiais

akivaizdžiais. Tai liudija skaitytojų laišakai, kuriuose puse lūpų solidarizuojamasi su menamomis rašytojo intencijomis. Pirmajam variantui pasirodžius „Pergalėje“ skaitytojas Vaclovas Žvirblis laiške rašo, jog kūrinyje taikliai pavaizduotas Lietuvos likimas – būti skinamai kaip šalikelės žirniui, o, be kita ko, „ne tik vokiečiai... tautai skausmus atnešė.“¹⁰⁸. Ši daugtaškio pauzė – tarsi skaitytojo užmezgztas ryšys su kūrinium, jame išvelgiama neišsakyta *kita prasmė*, kurios negalima minėti nei tiesiogiai kūrinyje, nei laiške, tačiau ji tarsi savaime suvokiama, atpažįstama tarp eilučių ar skyrybos ženklų. Pasak psichologo Pavelo V. Simovo, suformuotos informacinės emocijų teorijos skaitytojo ir teksto santykiui užsimegztai skatina naujos informacijos, atliepančios skaitytojo poreikius, suteikimą. Tai reiškia, jog kuo daugiau tekste atpažįstamų istorinio periodo ženklų, tuo lengviau skaitytojas prisitaikys ir priims literatūros tikrovės kitioniškumą.¹⁰⁹ Todėl ryšio užmezgimas suponuoja didesnę pasitikėjimą tokiais kūriniais; tai padeda atmesti perteklinę kritiką, išskoduojant kitus mitus. Pavyzdžiui, be kitų istorijos interpretavimo sovietmečiu būdų, vienas ryškiausių, susijusių su tremtimis – žydų-komunistų, trėmusių lietuvių tautą, įvaizdžio naudojimas. Autoriaus autografo užrašuose paliktos pastabos: „Surasti vietų, kur tarp komjaunuolių maišosi žydai. Daugiau pagrįsti.. [...] Gulbinų išvežti buvo atėję žydai,“¹¹⁰ leidžia teigti, jog šis žydo-komunisto, tremiančio lietuvius, įvaizdis buvo kuriamas sąmoningai.

7-ojo dešimtmečio antrosios pusės temos aktyvumą (kartu – ir matomumą) patvirtina ir asmenų, ištremtų ar įkalintų dėl politinių priežasčių, pirmieji bandymai įsilieti į temas kūrimą. Šie mėginimai buvo iškontekstinti, dažniausiai – nedidelės sklaidos. Net ir atpažįstant pavienes rašytojų ar jų artimųjų biografines detales, jų apvertimas pagal egzistavusią logiką – kas yra auka, o kas

pats suklydo – lėmė kardinalią jų patirties transformaciją. Keletas nedidelės sklaidos bei apimties kūrinių, kuriuose autoriai kaltės sąvokos nekvestionuoja, buvo publikuoti. Pavyzdžiui, už antisovietinių raštelių platinimą teistam Eugenijui Ignatavičiui buvo leista apsakymą „Lenkynės su saule“ publikuoti debiutiniame rinkinyje „Sėkmadienio pieva“. Tiesa, kūrinyje nors ir pastebimi išgyvenimai, santykio su praeitimi kūrimas, tačiau tai pateikiama tik nuorodomis („poliarinėm šiaurės naktim“; „anapus pušinės tvoros, anapus speigų alsinančio rūko ir tundros“, „monotoniškoj lentpjūvių giesmėj“)¹¹¹, kurias siekiant suprasti kaip įkalinimo patirtį, reikia turėti konkrečių žinių. Kiti apsakymai „idėjiškai teisingi“ – apie „banditus“, žudančius nekaltus asmenis¹¹², o knygoje pateiktoje E. Ignatavičiaus biografijoje įkalinimo patirtis neminima. Įsilieti į temą pavyko tik mažumai, pernelyg trauminės patirties neartikuliuosiu, rašytojų. 7-ojo dešimtmečio pabaigoje Viktoro Katiliaus rankraščio „Gabrielė ir jos akvariumas“ netinkamumą K. Ambrasas aiškino tuo, jog kūrinio pasakotojas, grįžęs iš įkalinimo vietos, neįrodo savo nekaltumo – „Tėra nuoskaudos persmelkta pasakotojo pretenzija į kankinio postą.“¹¹³

Tuo tarpu tiek lagerio, tiek tremties kasdienybę patyręs Jonas Dovydaitis¹¹⁴ 7–8-ajame dešimtmetyje įsitraukė į nekaltai represuotųjų literatūrinio naratyvo kūrimą, parašęs jau minėtą apsakymą. Išskirtina tai, jog J. Dovydaičio „Keistų vestuvių“ 1972 m. redakcijoje randame, jog rašytojas gina savo poziciją, implikuodamas į Stalino kulto metus bei represinių struktūrų darbo metodus. Pavyzdžiui, redaguojant užkliuvus tardymo epizodui, į paraštėse pieštuku įrašytą pastabą: „Iš kur ji žino tai? Visas tas tardymo epizodas neįtikimas“, J. Dovydaičio atsakyta: „Autoriui jis įtikinimas, nes naudota faktinė medžiaga. Realai tikrovė puikiai fantazuoja. Jos neapralenk.“¹¹⁵

ANT CENZŪROS SIETŲ NUSĖDUSI PRASMĖ: KŪRYBOS, KONTROLĖS IR RECEPCIJOS SĄRYŠIAI (PER) KURIANT KALBĖJIMĄ APIE REPRESIJAS 8-9-OJO DEŠIMTMEČIO LITERATŪROJE

1972 m. sovietų okupuotoje Lietuvoje galutinai pasibaigė „atlydžio“ periodas¹¹⁶. Nors Josifo Stalino valdymo metu vykdytų represijų nemažas kiekis pasitraukė į literatūrinę periferiją, vis dėlto negalime teigti, jog ši tema dingo iš prozos kūrinių. Pavyzdžiui, toks yra Vytauto Bubnio romanas „Nesėtų rugių žydėjimas“ ar Leono Kiauleikio „Gervazijus“. Abiejuose romanuose, derinant anksčiau aptartų periodų bruožus grįžtama prie tremtinės ir komunisto meilės istorijos, išlaikant tremties, kaip pavieniais atvejais skausmingo įvykio, kurio kaltė ir atsakomybė atiduodama „teisingai“ nubaustiems (abiem atvejais siejant su partizaniniu karu), požymius. V. Bubnio kūrinyje tremtinės atsiminimai atsiskleidžia per trauminę patirtį, tačiau dėl to kaltos ne gyvenimo sąlygos tremtyje, bet tėvo, pokario metais buvusio partizanų rėmėju, asmeninės savybės (godumas, savanaudiškumas): „Gal reikėjo priminti, kaip jis tave, penkiolikmetę mergaitę, vedėsi prie miško darbų? Ir ne todėl, kad duonos kąsnio trūko. Tėvas sakė – pasispauškim, juodai dienai susidėkim, nes ką žinai, kaip rytoj bus. Jis visą gyvenimą plėšėsi ir taupė juodai dienas. Tai gi ir tau pasakė: „Einam...“. Apsivilkusi plonu paltuku klampojai po pusnynus, traukei pjūklą, skaldei didžiausias trinkas. Vieną pavakarę, kai ledinis šaltis stingdė kūną, tu parkritai į pusnį ir nesikelei. Tėvas partempė tave lyg pagalį, pats gėrė degtinę ir tau liepė gerti. Ne, tėvo šiandien nenori prisiminti.“¹¹⁷

Tuo tarpu L. Kiauleikio romane, žmonių deportacijas grindžiant būtinumu numalšinti partizaninį pasipriešinimą, atsiranda

ir platesnių, su tremtimi susijusios kančios išgyvenimų, išreiškiamų ne pačių nukentėjusių, bet jų artimųjų. Kūrinio pagrindinis veikėjas – „liaudies gynėjas“ Gervazijus, dalyvavęs kelių miestelių trėmimo operacijose, gyvena su moterimi, kurios tėvai buvo išvežti būtent tuo metu. Jaunai porai persikrausčius į pirmus namus, daiktų trūkumą veikėjas nusprendžia kompensuoti jų išgydamas pigiau – varžytuvėse, kurios kulminaciją vainikuoja moters nevaldomas verksmas, pamačius savo išvežtų tėvų lovą: „Ji verkė tyliai, ilgai ir beviltiškai, apsikabinusi lovos kojūgalį kaip mylimo žmogaus karstą, kuri išneš nepriklausomai nuo jos valios.. Taip gali verkti tik stiprūs ir kantrūs žmonės.. Tik po gero pusmečio sužinojau, kad tai buvo jos tėvų lova, kurioje gal ir ji pati gimė...“¹¹⁸.

8-ojo dešimtmečio viduryje – 9-ojo pirmoje pusėje rašytojai jau bando ne tik atnaujinti prozos turinį, bet ir kvestionuoti iki tol buvusį represijų „teisingumą“. Pirmosios okupacijos trėmimus kiek plačiau pavaizduoti ryžosi Juozas Baltušis „Sakmėje apie Južą“. „Vagos“ leidykloje 1978 m. kovo 20 d. surengtame svarstyme antroji jo knygos dalis buvo įvardinta kaip problematiškiausia: ten vaizduojama niūri aplinka, perdėm šiurkštus komunisto Adomėlio elgesys, akcentuojama tremtis. Leidyklos originaliosios literatūros redakcijos vedėjui Juozui Stepšiui kliuvo užuojautos išvežtiems asmenims demonstravimas. Vyr. red. pavaduotojas Stasys Sabonis pritarė: „Kalbant apie 1940 m. išvežimus – pritariu J. Stepšiui. Tokios detalės, kaip „sugrūdo į prekinius vagonus“ arba Kaulakio paveikslas, tikrai užklius.“¹¹⁹. Šios knygos redagavimo istoriją atspindintys duomenys yra gana painūs ir nenuoseklūs¹²⁰, tačiau pirminio teksto palyginimas su redaguotu leidžia teigti, jog pateiktas autoriaus sumanymas itin skyrėsi nuo publikuoto. Gretindami pirmąjį ir publikuotą variantus pastebėsime, jog kertiniai pokyčiai išryškėja

ne tik pragiedrinant niūrią nuotaiką ar apšlifuojant komunisto Adomėlio manieras, bet ir nuo trėmimų besislapstančio *buožės* Vinciūnienės sūnaus – Adomėlio Stonkaus elgsenoje. Itin ryškiai keičiasi scena, vaizduojanti Adomėlio, bandančio slapstytis nuo trėmimų, atėjimą pas Južą. Pirmame variante Juzai grasina tik komunistas Adomėlis, o Stonkus, pasisavindamas Juzos ginklą, motyvuoja gintimi, kurią jis turįs užsitikrinti dėl komunisto jam reiškiamos nesuprantamos neapykantos: „Adomėlis seniai galanda dantį prieš mane. O aš jam niekur skersai kelio, ko pyksta – nesumetu. Jis sugrįš, dėde. Sugrįš manęs. Ir gal ne vienas. Jis tik dabar atėjo vienas. Apsiuostyti. Jie visada taip, bolševikai: vienas apuosto, paskui visa ruja iš karto!..“¹²¹

Tuo tarpu vėlesniuose variantuose, kaip ir publikuotame, Stonkaus laikysena šioje scenoje keičiama iš pagrindų, papildant ją neapykantos įvaizdžiu („pykčio iškreiptu veidu“¹²²; „gniauždamas kumščius“¹²³), išsakomi keršto motyvai ir prakeikimai („Palauk, dar ateis mūsų valanda“, – suriko svečias¹²⁴; „tegu prakeikimas krinta ant jų galvų“¹²⁵), o šautuvus atstatomas prieš jį priėmusį Južą. Taip besislapstanti nuo trėmimų auka – Adomėlis išvirsta aktyviu ir kerštingu, ginklu grasinančiu veikėju, derančiu prie visu sovietmečiu egzistavusios schemos, turinčios ne tik įrodyti, kokiomis blogomis savybėmis pasižymėję asmenys buvo tremiami, bet ir parodyti, koks potencialus pavojus režimą privertė įpainioti ir niekuo dėtus. „Aukštyn kojom“ buvo apverstas ir iš Sibiro tremties grįžusios veikėjos Vinciūnienės aprangos detalių, menamai inspiruojančių tremtinės materialinę padėtį, aprašymas. Pirmame variante Vinciūnienė buvo apsirėngusi skurdžiai: „Sunki kailinė kepurė, giliai užmaukšlinta ant galvos, pečiai žemai nulinkę po sunkiu rūbu, aulinis apavas ant kojų, nežinia ko apsiūtas išvirkščiu kailiu,“¹²⁶ o publikuotoje knygoje moters apranga

tampa „apynaujė“ : „Kailinė sunki kepurė jai ant galvos. Pečiai nulinkę po rudeniniu rūbu. Dar apynauju. Nelopytu, ir aulinukai ant jos kojų apynaujai.“¹²⁷

8-ojo dešimtmečio antroje pusėje nagrinėti išitraukimai leidžia fiksuoti itin aktyvų redaktorių *kitos prasmės* ieškojimą. Dėmesys buvo skiriamas kūrinyje naikinti vietas, susijusias su akivaizdžiai neigiamais veikėjais, kurių charakterio vertinimas ideologiškai pripažįstamas kaip tinkamas, tačiau atskiri intarpai suvokti kaip pernelyg asociatyvūs. Toks pavyzdys – V. Petkevičiaus kūrinio „Grupė draugų“ cenzūrinė situacija. Romane atsiranda keli epizodai, įpraminantys 1941 m. ir pokario suėmimų bei tremčių sovietinius prototipus, kurių epicentre atsiduria komunisto Tado Karoso ir jo tėvo Pijaus istorija. Jauno aktyvisto Tado Karoso personažas kuriamas kaip priešprieša senajam Karosui, kuris, pasak ideologinės raidės, yra „kriščiioniškai buožiškos moralės iškūnijimas, vienas iš įtikinamų meninių įrodymų.“¹²⁸ Senasis Karosas, Tadui pasiūlius, yra ištremiamas kartu su šeima. Tadą iš dalies galėtume laikyti Pavliko Marozovo, berniuko, įskundusio tėvus kolektyvizacijos metais, prototipu. Anot filosofės Nerijos Putinaitės, Pavliko kaip sovietinio herojaus istorija buvo reikiamos elgsenos totalitarinėje valstybėje personifikacija, kai besirenkant tarp bet kokių žmogiškųjų ryšių ir valdžios, teisingas sprendimas yra tik nusprendus pastarosios naudai¹²⁹. Tačiau šios istorijos parafrazės („Už tokius piniigus paskui pareikalaus ir baisesnių dalykų. Tėvo motinos išsižadėti, prieš brolius eiti“), redaktoriams neatrodė tinkamos argumentuojant, jog tai per daug ryški užuomina į Tado dalyvavimą 1941 m. trėmime¹³⁰. Buvo aktyviai reaguojama į sąsajas, galinčias paneigti Pijaus kaltę, dalį jos atiduodant Tadui. Išbraukti emocinės būsenos aprašymai („paskui visą savaitę gėrė degtinę, bijodamas

pasižiūrėti į save“), po tėvo įskundimo yra pateikti motyvuojami klausimai: „Išsina, kad Tadas smerktinas už tėvo ir brolio išvežimą, jį, atseit, griaužė sąžinė?“¹³¹. Redakciniame tekste esančios pastabos reaguoja į beveik visas vietas, leidžiančias suabejoti veikėjo išvežimo motyvais: „tarsi P. Karosą dar reikėjo gelbėti (tik „buvo per vėlu.“)¹³²; „Ar Pijus turi teisę apeliuoti į teisingumą?“¹³³.

Redaktoriai netinkamą potekstę turinčių alegorijų įžvelgia ne tik Pijaus ir Tado santykių vaizdavime, bet ir aprašant kitą nuo represijų nukentėjusį veikėją – Severą Rekštį. Šio veikėjo istorija konstruojama kaip tipiško, užkietėjusio revoliucionieriaus, sėdėjusio visuose įmanomuose kalėjimuose (tarpukariu, beje, jį įskundė tas pats Pijus, vėliau – naciai ir sovietai). Kūrinyje yra keletas šių dviejų asmenų santykių aprašančių vietų, kurios recenzentams pasirodė dviprasmės: „Ir dar – pabaigoje tas Rekščio ir Pijaus bičiuliavimasis, ta neklasinė pensininkų brolybė. Ką ja norėta pasakyti?“¹⁰²; „Koridoriuje trynėsi Rekštys ir Pijus. Šita jų paralelė kuo tolyn, tuo nereikalingesnį atspalvį įgyja!“¹⁰³. Aptartas galimų teksto prasmų radimas demonstruoja ne vien griežtesnį, atidesnį cenzūros darbą ar rašytojų bandymus šias prasmes inkorporuoti į ideologinį diskursą, bet ir rodo, kokias situacijas, reikšmes patys cenzoriai suvokia kaip menamai aktualias įsivaizduojamam skaitytojui.

Kad cenzorių aktualizavimas bent iš dalies sutapdavo su skaitytojų auditorijos nuomone, įrodo Juozo Požeros knygos „Žuvis nepažįsta savo vaikų“ cenzūrinės intervencijos ir išėivijos kritikos beveik identiškos pastabos, skirtos toms pačioms romano vietoms. Tiek išėivijoje, tiek redaguojant buvo kritikuojamas perdėm teigiamas tremtyje lietuviams padedančio rusų tautybės Jegoro asmens paveikslas¹³⁴, mokytojo Stasio reiškiamą tautinė neapykanta rusų tautos atžvilgiu¹³⁵.

Nors 1985 m. išleista J. Požeros knyga „Žuvys nepažįsta savo vaikų“ ir pateikė nemažai prozoje dar nevertotų aprašymų (pavyzdžiui, vaikystė tremtyje, bado išgyvenimai), išlikę redakciniai duomenys rodo, jog rašytojui beveik neteko atsisakyti ar keisti reikšmingesnių, su represijomis susijusių teksto dalių, kurias būtų galima traktuoti kaip įprasto represijų aiškinimo kvestionavimą. Priešingai, čia matomi redaktoriaus įsitraukimai, siūlantys atsisakyti neįtikinamų ar pernelyg tiesmukiškai pateiktų scenų. Pavyzdžiui, išbraukta vieta, kurioje aprašomas lietuvių namų išsaugojimas tremtyje, motyvuojant atitrūkimu nuo realybės: „O vietos valdžia kaip į tai žiūrėjo? Jegoras turėjo būti „paskelbtas buožių rėmėju“ nekonkretizuojant, kaip jis išsaugojo – galėtų būti tie namai nenusiaubti – patikėtume!“¹³⁶.

Redaktoriaus įsitraukimai jau šiek tiek klibina iki tol sėkmingai prozoje naudotus kalbėjimo apie represijas ir represuotuosius būdus. Redakcijoje atsisakoma tos dialogo dalies, kurioje grįžusiems tremtiniais juos įskundusio kaimyno žmona teigia, esą jiems likus Lietuvoje viskas galbūt baigtusi blo-

giau. O prie jos marginaliniuose užrašuose pieštuku prirašyta: „Nieko sau! Sugrįžus po 15 metų išgirsti, kad buvote laimingi.“¹³⁷. Tačiau negalime teigti, jog redaktorius siekia apgenėti tekstą nuo ideologinių mitų. Pavyzdžiui, rasistinių frazių mažinimas tekste komentuojamas taip: „Juozai! betgi tai ne lietuvių mokytojo, XX amž. pradžios meistrelio – svieto perėjūno kalba!“¹³⁸. Pateikiamas ir paaiškinimas: „kad pavyzdžiu rodo – neblogai, kad šneka – be reikalo, betgi toks kaip Stašys (mokyt., inteligentas) turėtų būti gudresnis.“¹³⁹. Taip pat tautinę neapykantą mažinančios frazės pastebimos tik rusų tautos atžvilgiu, o negatyvūs atsiliepimai apie lenkų ir vokiečių tautybę tekste yra paliekami. Todėl tiksliau būtų teigti, jog redaktoriaus įsitraukimai žymi pastangas mitus ne naikinti, o pateikti juos subtilesnėmis, todėl ir įtikinamesnėmis formuluotėmis. Kiti skaitytojų atsiliepimai išeivijos recenzijose, kuriuose J. Požeros romanas pavadintas sėkmingu bandymu „keblia tema parašyti romaną, o ne propagandinį veikalą [...]“¹⁴⁰, leidžia kūrinių identifikuoti ir kaip pasiekusį savo propagandinius tikslus.¹⁴¹

IŠVADOS

Apibendrinant galime teigti, jog 1956–1986 m. tremties ir politinio įkalinimo vaizdavimas lietuvių prozoje buvo aktyvus, tačiau nevientisas reiškinys, skirtingais periodais pasižymėjęs specifiniais bruožais. Pagal temos vystymo aktyvumą, nekaltumo įtraukimą, cenzūros darbo visumą nagrinėtą laikotarpį galime suskirstyti į 3 periodus: 1) 1956–1962 m.; 2) 1963–1972 m. ir 3) 1973–1986 m.

Pirmuoju periodu Josifo Stalino represijos analizuotoje literatūroje pristatomos kuriant naratyvus apie grįžtančius iš įkalinimo asmenis. Tai dažniausiai vyrai, kurių bausmė

grindžiama sunkaus pobūdžio nusikaltimais, jos tiesiogiai siejamos (o jei nesusiejamos – skatinama tai daryti) su politinėmis idėjomis. Aktyviai plėtojimas persiauklėjimo klausimas, be kelių išimčių, yra įvardintas kaip neįvykęs, o deviantinio elgesio priskyrimas grįžusiems veikėjams kūriniuose pateiktas kaip keliantis grėsmę visuomenės ramybei bei tvarkai. Pasirodę pavieniai rašytojų bandymai įtraukti nekaltai represuotos aukos statusą buvo siejami su stalinistinių laikų komunistais bei vystomi partizaninio karo laikotarpiu. Tokie bandymai uždaroje bei viešoje kritikoje buvo sutikti nepalankiai,

skatinant tekstus perdaryti pagal stalinistinio laikotarpio kūrinių siužetus. Šiuo periodu cenzūros intervencijos didelį dėmesį skiria nuorodų į ištremtus moteris bei vaikus mažinimui.

Antrasis periodas, išskirtas dėl aktyviausio temos artikuliuojimo bei atsiradusių mėginimų apie represijas prozoje rašyti ir aukoms, pasižymėjo įvairesniu, nuo represijų grupių nukentėjusių (pagal lytį, amžių, socialinį sluoksnį, politines pažiūras) įtraukimu, platesniu jų patirties aprašymu. Atsiradę nekaltai represuotų asmenų gyvenimo tremtyje aprašymai dažniausiai vystomi vartojant patirtį redukuojančius, pozityvius ar net geresnius nei buvusius Lietuvoje apibūdinimus, išreiškiant tai saugumo (tiek finansinio, tiek fizinio) motyvais. Stalino represijas įtraukiant į literatūrinę tikrovę šios dažniausiai nublankdavo prieš kitas lietuvių tautos patirtis, susijusias su politiniu įkalinimu, tremtimis ar represijomis. Prozoje atsiranda priešara, kurioje vienoje gretoje pateikiami partizanų bei nacių žiaurumai, o kitoje – sovietų siekis juos apriboti. Tai buvo naudota siekiant kurti sovietų represijų būtinybės išpūdį. 7-ajame dešimtmetyje tai daugiau liudija ne patys prozos kūriniai, bet jų interpretaciniai modeliai uždaroje bei viešoje kritikoje. Čia išskirtinos atsakomybės bei kaltės sąlygiškai laisvesnės interpretaci-

jos, kuriose komunistai veikėjai vertinami neigiamai ne tik dėl savo veiksmų, bet ir dėl jų nebuvimo (pasyvumo). Pastebėtinas 7-ojo dešimtmečio antroje pusėje suaktyvėjęs aukų bandymas ištraukti į tremties ar politinio įkalinimo naratyvo kūrimą cenzūros aparate dažniausiai užstrigdavo. Tokie bandymai leidžia daryti prielaidą, jog tema buvo ne tik matoma, bet ir suprantama kaip galima komunikuoti.

Paskutinis laikotarpis pasižymėjo prieštarą padėtimi. Viena vertus, kūrinių kiekybė akivaizdžiai sumažėjo, kita vertus – tuo metu į cenzūros tinklą patenka bandymai trėmimus aprašyti ne tik išsamiau, bet ir išbandant leistinumo ribas. Nagrinėjant pirminį cenzūros ištraukimą pastebime itin didelį jos dėmesį ieškant „paslėptos prasmės“. Tai mums nurodo tuos dalykus, kurie pagal cenzoriaus-skaitytojo interpretaciją visuomenėje gali atrodyti mažiausiai įtikinami arba kaip tik – perdėm asociatyvūs. 1985 m. išspausdinto J. Požėros romano „Žuvis nepažįsta savo vaikų“ redakcinės situacijos nagrinėjimas rodo pasikeitusį redaktoriaus indėlį į mitų kūrimą. Minimoms redakcijos ir išėivijoje leistos recepcijos palyginimas leidžia daryti prielaidą, kad redaktorius gana sėkmingai perprato tam tikros visuomenės grupės skaitymo poreikius.

ŠALTINIAI

- Lietuvos literatūros ir meno archyvas (LLMA)*
f. 23 – LSSR Valstybinė grožinės literatūros leidykla
f. 28 – žurnalo „Pergalė“ redakcija
f. 31 – Jonas Avyžius
f. 34 – Lietuvos TSR rašytojų sąjunga (1943–1990)
f. 45 – laikraščio „Literatūra ir menas“ redakcija
f. 52 – Juozas Paukštelis
f. 106 – Juozas Baltušis (tikr. Albertas Juozėnas)
f. 496 – Jonas Čekys
f. 611 – Petras Bražėnas

- Lietuvos Ypatingasis archyvas (LYA)*
f. 16895 – Antanas Sniečkus

SOVIETINĖ PERIODIKA

1. V. Kubilius, Vidinis monologas, *Pergalė*, 1968 (5).
2. A. Venclova, Kelios mintys apie Antano Miškino poeziją, *Pergalė*, 1960 (10), p. 168.

IŠEIVIJOS PERIODIKA

1. D. Kviklytė, *Siūlome knygas...*, Draugas, 1985, Nr. 33 (7), in: http://www.draugas.org/archive/1985_reg/1985-02-16-PRIEDAS-DRAUGASm.pdf, [žiūrėta 2020 05 09].

2. J. Aistis, *Okupuotosios Lietuvos literatūra*, Aidai, 1959 (3), in: http://www.aidai.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=6642:li&catid=398:195903&Itemid=451, [žiūrėta 2020 05 09].

3. Scrib, *Romanas „Ledlaužis ar oficialioji mitologija“*, (Jonas Avyžius, Degimai), Aidai, (6), 1983, p. 413, in: http://www.aidai.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=7354:kn&catid=423:8306&Itemid=480, [žiūrėta 2020 05 09].

4. S. P., *Romanas apie Sibirą ir jo nutautėjusius herojus*, Juozas Požėra: *Žuvs nepažįsta savo vaikų*, Aidai, 1986, p. 148, in: http://www.aidai.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=8035:kn&catid=437:198602&Itemid=08, [žiūrėta 2020 05 09].

5. A. Baronas, *Rašytojas vergijoje, I laisvė!*, 1959, Nr. 19 (56), p. 15, in: <http://partizanai.org/index.php/i-laisve-1959-19-56/1087-rasytojas-vergijoje>, [žiūrėta 2020 05 09].

SOVIETMEČIO PROZA

1. J. Avyžius, *Sodybų tuštėjimo metas*, Vilnius, 1970 (1973, 1977, 1982, 1984, 1985).

2. J. Avyžius, *Antplūdis*, Pergalė, 1969 (7–9) ir 1970 (1–2).

3. J. Avyžius, *Kaimas kryžkelėje*, Vilnius, 1964 (1966, 1970, 1977).

4. A. Baltrūnas, *Tu mane šauki?*, Vilnius, 1964 (1975).

5. A. Baltrūnas, *Tolimi keliai* (III d.), Pergalė, 1956 (3).

6. A. Baltrūnienė, *Versmelė įsilieja upėn*, Pergalė, 1957 (8), p. 66–78.

7. J. Baltušis, *Kur prabėga šuva, Valiusei reikia Alekso*, Vilnius, 1965 (1968).

8. J. Baltušis, *Tiesių kelių nėra*, Pergalė, 1977 (11).

9. J. Baltušis, *Sakmė apie Juzą*, Vilnius, 1979.

10. J. Baltušis, *Tiesių kelių nėra, Valiusei reikia Alekso*, Vilnius, 1965 (1968).

11. Alf. Bieliauskas, *Kauno romanai*, Vilnius, 1966 (1969, 1973, 1986).

12. V. Bubnys, *Nesėtų rugių žydėjimas*, Vilnius, 1976.

13. J. Dovydaitis, *Keistos vestuvės*, Vilnius, 1972.

14. J. Dovydaitis, *Trys nepažįstami, Pavojingi keliai*, Kaunas, 1956, p. 113–125.

15. E. Ignatavičius, *Sekmadienio pieva*, Vilnius, 1966.

16. R. Kašauskas, *Jaunystės motyvas, Žmonės iš arti*, Vilnius, 1961.

17. L. Kiauleikis, *Gervazijus*, Vilnius, 1978.

18. R. Lankauskas, *Gyvačių augintojas*, Nemunas, 1968 (2).

19. R. Lankauskas, *Pilka šviesa*, Vilnius, 1968.

20. R. Lankauskas, *Tiltas į jūrą*, Vilnius, 1963.

21. A. Markevičius, *Padaigos mirtis, Krizas Saulėtekis*, Vilnius, 1957.

22. A. Markevičius, *Padaigos mirtis, Pergalė*, 1957 (1), p. 35–40.

23. I. Meras, *Sonata, Žemė visada gyva*, Vilnius, 1963.

24. J. Paukštelis, *Čia mūsų namai!*, Vilnius, 1969 (1970, 1974).

25. J. Paukštelis, *Netekėk, saule!*, Vilnius, 1963 (1968, 1974).

26. V. Petkevičius, *Apie duoną, meilę ir šautuvą*, Vilnius, 1967 (1974, 1984).

27. I. Pikturna, *Netikras žmogus, Šiandien jūra graži*, Vilnius, 1960.

28. I. Pikturna, *Prie kelio, Šiandien jūra graži*, Vilnius, 1960, p. 75–94.

29. J. Požėra, *Žuvs nepažįsta savo vaikų*, Vilnius, 1985 (1987).

30. M. Sluckis, *Laiptai į dangų*, Vilnius, 1963 (1964, 1966, 1970, 1974, 1978, 1988).

31. M. Sluckis, *Parėjo*, *Literatūra ir menas*, 1956 m., Nr. 30, p. 2.

DOKUMENTŲ RINKINIAI

1. Atsiminimai apie tremtį: Bibliografija, sud. E. Grunskis, *Lietuvos gyventojų trėmimai sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose 1940–1941, 1945–1953 m.*

2. *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, dokumentų rinkinys, sud. R. J. Bagušauskas, A. Streikus, Vilnius, 2005.

3. *Rašytojas ir cenzūra*, sud. A. Sabonis, S. Sabonis, Vilnius, 1992.

PUBLIKUOTI ATSIMINIMAI, INTERVIU

1. J. Čekys, *Knygos kūrėjų talkoje: atsiminimai*, Vilnius, 1995.
2. *Redaktorius amplua: diplomatas, psichologas, cenzūros įrankis*: Pokalbis su Donata Linčiuviene, kalbino Solveiga Daugirdaitė, *Colloquia*, 2010 (24).
3. L. Dambrauskas, *Gyvenimo akimirkos: atsiminimai*, 2 t., Vilnius, 1990.
4. M. Babonas, *Per kančias neprarandant vilties...atsiminimai*, Kaunas, 2014.

LITERATŪRA

1. N. Adler, *The Gulag Survivor: Beyond the Soviet System*, New Brunswick, 2012.
2. Anthony R. Pratkanis, E. Aronson, *Age of propaganda: The Everyday Use and Abuse of Persuasion*, W. H. Freeman, 1992.
3. A. Anušauskas, *Teroras 1940 – 1958*, Vilnius, 2012.
4. H. Arendt, *Totalitarizmo ištakos*, Vilnius, 2001.
5. R. Beneduce, *Contested Memories: Peacebuilding and Community Rehabilitation after Violence and Mass Crimes – A Medico-Anthropological Approach*, *After Mass Crimes: Rebuilding States and Communities*, ed. by Pouligny, B., Chesterman, S., Schnabel, A., Tokyo, New York, Paris, 2007.
6. *Between Heaven and Hell: The myth of Sibiria of Russia Culture*, ed. by Diment, G., Slezkine, Y., New York, 1993.
7. N. Brazauskas, *XX lietuvių modernistinis romanas: raidos ir poetikos linkmės*, Vilnius, 2010, p. 177–191.
8. D. Budrytė, *Today's Politics and Yesterday's Embitterments: Ethnic Restructuring and Its Aftermath in Baltic States*, *Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*, ed. by Rainer Munz, Rainer Ohliger, London, Portland, Or, 2005.
9. K. Burinskaitė, *Buvusių kalinių ir tremtinių kontrolė KGB dokumentuose*, *Genocidas ir rezistencija*, 2006, Nr. 1 (19).
10. V. Cibarauskė, *Literatūrinė biografija kaip kultūros atminties struktūra: N. Miliauskaitės ir S. Parulskio atvejai*: Daktaro disertacija, Vilnius, 2017.
11. S. F. Cohen, *The Victims Return: Survivors of the Gulag after Stalin*, London; New York, 2012.
12. V. Davoliūtė, *We Are All Deportees: The Trauma of Displacement and the Consolidation of National Identity during the Popular Movement in Lithuania*, *Maps of Memory: Trauma, Identity and Exile in Deportation Memoirs from the Baltic States*, sud. V. Davoliūtė, T. Balkelis, Vilnius, 2012.
13. M. Dobson, *Krushchev Cold Summer: Gulag Returnees, Crime, and the Fate of Reform after Stalin*, Ithaca, 2011.
14. D. Gailienė, *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*, Vilnius, 2008.
15. D. Grickevičiūtė, *Tremties kaip kančios įvaizdžiai viešajame diskurse ir tremtinių pasakojimuose*, *Darbai ir dienos*, 2016, t. 65, p. 113–142.
16. V. Ivanauskas, *Įrėminta tapatybė: Lietuvos rašytojai tautų draugystės imperijoje*, Vilnius, 2011.
17. P. Jones, *Myth, memory, trauma: rethinking the Stalinist past in the soviet union 1953 – 70*, New Haven, Conn, 2013.
18. M. Jurkutė, *Lietuvos partizanų karo atmintis: sovietinis, vietinis ir išėmimo pasakojimai*: Daktaro disertacija, Vilnius, 2016.
19. M. Kareniauskaitė, *Tremtinio sąvoka ir trėmimų samprata Lietuvos sovietinės okupacijos metais: teisiniai, ideologiniai, administraciniai ir socialiniai aspektai*, *Genocidas ir rezistencija*, 2018, 1 (43), p. 28–41.
20. V. Klumbys, *Veržiantis iš politizavimo narvo. Monografijos „Tarp estetikos ir politikos: Lietuvių literatūra sovietmečiu“ recenzija*, *Knygų aidai*, 2016, Nr. 2, p. 10–11.
21. V. Klumbys, *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu*: Daktaro disertacija, Vilnius, 2009.
22. D. Kozlov, *The Readers of Novyi Mir: Coming to Terms to Stalinist Past*, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 2013.
23. E. Kripienė, *Vyrų ir moterų santykiai Lietuvos partizanų gretose*, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, 1 (47), p. 81–96.
24. R. Laukaitytė, *Represijas išgyvenusių dvasininkų padėtis sovietinėje Lietuvoje*, *Istorija*, t. 94 (2) Vilnius, 2014.
25. R. Laukaitytė, *Stalino asmens kulto asmens kulto adaptacija ir demontavimas Lietuvoje SST (1944–1961), Stalininis režimas Lietuvoje 1944–1953 m.*, Vilnius, 2014.
26. N. Markevičienė, *Balio Sruogos kūrinio Dievų miškas rašymo ir redagavimo istorija*. Daktaro disertacija, Vilnius, 2012.

27. N. Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius, 2007.

28. N. Putinaitė, *Skambantis molis: Dainų šventės ir Justino Marcinkevičiaus trilogija kaip sovietinio lietuviškumo ramsčiai*, Vilnius, 2019.

29. T. Sherlock, *Shaping Political Identity Through Historical Discourse: the Memory of Soviet Mass Crimes, After mass crime: rebuilding states and communities*, ed. Beatrice Pouligny, Simon Chesterman, Albrecht Schnabel, Tokyo, 2007.

30. K. Smith, *Remembering Stalin's Victims: Popular Memory and the End of the USSR*, Ithaca, 2009.

31. Sovietmečio literatūra: reiškiniai ir sąvokos, sud. A. Kalėda, R. Kmita, D. Satkauskytė, Vilnius, 2019.

32. V. Stravinskienė, *Represuoti Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojai lenkai: sugrįžimas ir adaptacija (1953–1964 m.)*, *Genocidas ir rezistencija*, 2014, nr. 1 (35), p. 27–41.

33. A. Streikus, *Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.*, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, 1 (15), p. 43–67.

34. A. Streikus, *Kultūrinio ir religinio gyvenimo sovietų Lietuvoje istoriniai tyrimai: šaltinių keliamos problemos*, *Darbai ir dienos*, 2009 (52).

35. A. Streikus, *Minties kolektyvizacija: cenzūra sovietų Lietuvoje*, Vilnius, 2018.

36. A. Streikus, *Sovietų Lietuva ir išeivija: kultūrinių ryšių projektas*, Lietuvos istorijos studijos, 2007 (20), p. 42–63.

37. V. Sventickas, *Vidinė recenzija kaip sistemos ląstelė*, *Krantai*, 2014 (1), p. 14–15.

38. *Tarp estetikos ir politikos: lietuvių literatūra sovietmečiu*, sud. D. Sutkauskytė, Vilnius, 2015.

39. V. Tininis, *Sniečkus. 33 metai valdžioje*, Vilnius, 2000.

40. D. Tolczyk, *See No Evil: Literary Cover-Ups and Discoveries of the Soviet Camp Experience*, New Have, 1999.

41. T. Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė: vėlyvojo sovietmečio Lietuva (1964 – 1984)*. Daktaro disertacija, Vilnius, 2012.

42. E. Victor, *Post-Stalin Trends in Russian Literature*, *Slavic Review*, vol. 23(3), 1964, Cambridge University Press, p. 405–419.

43. A. Weiner, *The Empires Pay a Visit: Gulag Returnees, East European Rebellions, and Soviet Frontier Politics*, *Journal of Modern History*, 2006, t. 76, p. 333–376.

44. I. Zakevičienė, *Istorijos matmuo literatūros etikos požiūriu: faktas ar emocija?*, *Darbai ir dienos*, 2018 (70), p. 145–156.

Nuorodos

¹ Monika Kareniauskaitė tremties mokslinį diskursą yra sugrupavusi į tris pagrindines kryptis. Pirmoji – pasitelkdama faktografiją, siekė nustatyti įšvietinimo mastus bei aplinkybes, antroji – bandė įvertinti tremtį kaip traumą, o trečios grupės atstovai – apmąstyti reiškinių teoriniu bei metodologiniu požiūriu. Žr.: M. Kareniauskaitė, *Tremtinio sąvoka ir trėmimų samprata Lietuvos sovietinės okupacijos metais: teisiniai, ideologiniai, administraciniai ir socialiniai aspektai*, *Genocidas ir rezistencija*, 2018, 1 (43). Traktuojant tremties temos mokslinę visumą, istorikės pasiūlytą modelį galėtume papildyti dar viena kryptimi, kurios pagrindinis tyrimo tikslas turėtų būti formuluojamas taip: kaip tremties patirtis yra komunikuojama skirtingais diskursais? Tai dažniausiai istorinę bei kultūrinę atmintį analizuojantys tekstai, kurie nors ir nebesiekia atskleisti pačios tremties kaip istorinio įvykio, tačiau bando nustatyti, kaip ją išreiškia ir (per)konstruoja skirtingos grupės. Tokie tyrimai chronologiškai pradeda-

mi nuo Atgimimo laikotarpio. Čia galime paminėti Violetos Davoliūtės, atkreipusios dėmesį į praėjusio amžiaus 9-ajame dešimtmetyje kurtus tremties naratyvus, jog tuometinė represijų samprata buvo itin išplėsta, grindžiant ją visuotinio deportavimo mitu. Tremtis tapo visos lietuvių tautos, išstremtos iš žemės, kultūros, kalbos, tragedija. Tai ne tik skatino tremties vartojimą tautą telkiančiu veiksniu, bet ir į „nematomus“ paribus išstūmė kitas prievartinio išvietinimo aukas – pvz., žydus. Žr.: V. Davoliūtė, *We Are All Deportees: The Trauma of Displacement and the Consolidation of National Identity During the Popular Movement in Lithuania, Maps of Memory: Trauma, Identity and Exile in Deportation Memoirs from the Baltic States*, sud. V. Davoliūtė, T. Balkelis, Vilnius, 2012. Tuo tarpu D. Grickevičiūtė išanalizavo represuotų asmenų memuaristikoje vyraujančią kančios diskursą. Žr.: D. Grickevičiūtė,

Tremties kaip kančios įvaizdžiai viešajame diskurse ir tremtinių pasakojimuose, Darbai ir dienos, 2016, t. 65, p. 113–142. Postsovietinėje erdvėje besirandančią stalinistinių represijų meninę recepciją, tyrinėdama N. Miliauskaitės bei S. Parulskio kūrybą, savo disertacijoje aptarė Virginija Cibarauskė. Žr.: V. Cibarauskė, *Literatūrinė biografija kaip kultūros atminties struktūra: N. Miliauskaitės ir S. Parulskio atvejai*. Daktaro disertacija, Vilnius, 2017, p. 64–69. Manytina, jog toks papildytas tremties mokslinio diskurso modelis taikytinas ir tyrimams, aktualizuojantiems politinį įkalinimą.

² Paleidimo procesai bei LSSR priimti nutarimai grįžusių asmenų atžvilgiu yra trumpai pristatomi bendrose sovietų teroro istorinėse studijose. Pvz., žr.: Arvydas Anušauskas, *Teroras 1940–1958 m.*, Vilnius, 2012. Atskirai tema aptarta keliuose straipsniuose, susitelkiančiuose ties KGB veiksmais, skirtais kontroliuoti grįžusių asmenų įtaką. Šiuose tyrimuose, pristatant įvairių institucijų (pirmiausiai – KGB) vykdytą politiką represijų aukų atžvilgiu, trumpai apžvelgiama sisteminga dezinformacijos politika viešojoje erdvėje. Žr.: K. Burinskaitė, *Buvusių kalinių ir tremtinių kontrolė KGB dokumentuose*, Genocidas ir rezistencija, 2006, Nr. 1 (19), Vilnius, 2012. Regina Laukaitytė bei Virginija Stravinskaitė savo straipsniuose kėlė konkrečių socialinių bei tautinių grupių reintegracijos klausimą. Žr.: R. Laukaitytė, *Represijas išgyvenusių dvasininkų padėtis sovietinėje Lietuvoje*, Istorija, t. 94 (2), Lietuvos edukologijos universitetas, 2014, p. 23–39; V. Stravinskienė, *Represuoti Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojai lenkai: sugrįžimas ir adaptacija (1953–1964 m.)*, Genocidas ir rezistencija, 2014, Nr. 1 (35), p. 27–41. Vakarinių imperijos pakraščių, įskaitant Lietuvos atvejį, santykis tarp gulago iškonstravimo ir visuomenės nuotaikų gvildentas užsienio istoriografijoje. Žr.: Amir Weiner, *The Empires Pay a Visit: Gulag Returnees, East European Rebellions, and Soviet Frontier Politics*, Journal of Modern History, t. 76, 2006, p. 333–376, in: https://www.jstor.org/stable/10.1086/505800?seq=25#metadata_info_tab_contents, [žiūrėta 2020 04 16].

³ Tiek trėmimus, tiek įkalinimus gulago lageriuose patyrusių asmenų prisiminimuose galime rasti nemažai liudijimų, kai grįžus negatyvios pozicijos jų atžvilgiu laikydavosi net buvę draugai ar kaimynai. Pavyzdžiui, Liudas Dambrauskas pamena, jog senas pažįstamas į judviejų susitikimą reagavo itin įtariai: „Koridorius per daug vieša

vieta, tad nenorįs turėti per mane nemalonių.“ L. Dambrauskas, *Gyvenimo akimirkos: atsiminimai*, t. 2, Vilnius, 1990, p. 15. Mindaugas Babonas atsiminimuose aprašydamas pirmąsias grįžimo dienas, teigia: „Pamenu, kaip kaimynai, pastebėję mūsų nelauktą grįžimą, išsigando ir iškviė miliciją.“ M. Babonas, *Per kančias neprarandant vilties... atsiminimai*, Kaunas, 2014, p. 34.

⁴ D. Gailienė, *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*, Vilnius, 2008, p. 214.

⁵ Mokslininkai yra pastebėję, kad viešosios erdvės sąvoka, tyrinėjant sovietmetį, turėtų būti vartojama tik su išlygomis, atsisakant terminui būdingų normatyvinių kriterijų – galimybės visiems laisvai reikšti įvairią nuomonę. Žr.: Tomas Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė: vėlyvojo sovietmečio Lietuva (1964–1984)*. Daktaro disertacija, Vilnius, 2012, p. 126–131. Todėl darbe viešojo erdvė (ir sinonimiškos reikšmės žodžiai) vartojami, turint omenyje Arūno Streikaus pasiūlytos formaliosios komunikacinės platformos, kurioje pateikiama visiems vartotojams prieinama informacija, nuomonės, vaizdiniai, reikšmė. Žr.: A. Streikus, *Minties kolektyvizacija: cenzūra sovietų Lietuvoje*, Vilnius, 2018, p. 26.

⁶ K. Burinskaitė, *Buvusių kalinių...*, M. Jurkutė, *Lietuvos partizanų karo atmintis: sovietinis, vietinis ir išeivijos pasakojimai*. Daktaro disertacija, Vilnius, 2016, p. 63.

⁷ Roberto Beneduce, *Contested memories: Peace-building and Community Rehabilitation after Violence and Mass Crimes – A Medico-Anthropological Approach, After Mass Crimes: Rebuilding States and Communities*, ed. by Beatrice Pouligny, Simon Chesterman, Albrecht Schnabel, Tokyo, 2007, p. 41–71.

⁸ Tai nereiškia, kad pasakojimas buvo visiškai objektyvus ar be ideologinės retorikos. Polly Jones, tyrinėdama 6–8 dešimtmečio J. Stalino atminties poveikį SSRS, parodo, jog tą visą laiką buvusio lyderio veiksmų vertinimas buvo itin nevienareikšmis, pasižymėjo tiek aiškiomis ribomis, tiek pastoviu politinės laikysenos derinimu meno kontrolės atveju. Tačiau galimybė rašytojams (kurie dažnai patys buvo represijų aukos ar bent šių amžininkai) plačiau interpretuoti represijas buvo akstinas, raizęs iki tol buvusį vienalytį sovietų vykdytą prievartos prieš gyventojus aiškinimą vien kaip teisingą. P. Jones, *Myth, Memory, Trauma: Rethinking the Stalinist Past in the Soviet Union 1953–70*, New Haven, Conn, 2013.

⁹ V. Tininis, *Sniečkus. 33 metai valdžioje*, Vilnius, 2000, p. 138. Literatūrinė tyla pastebima ir kitų autorių darbuose. Pvz., Dovilės Budrytės teigimu, apie represijas lietuvių rašytojai nieko nerašė iki 1985 m. išleisto J. Požėros romano „Žuvys nepažįsta savo vaikų“. Žr.: D. Budrytė, *Today's Politics and Yesterday's Embitterments: Ethnic Restructuring and Its Aftermath in Baltic States, Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*, ed. by Rainer Munz, Rainer Ohliger, London, 2005, p. 196.

¹⁰ V. Ivanauskas, *Įrėmintą tapatybę: Lietuvos rašytojai tautų draugystės imperijoje*, Vilnius, 2011, p. 196–197. A. Streikus nurodo, jog trėmimų vaizdiniai į viešumą Lietuvoje prasprukdavo net lengviau nei, pavyzdžiui, kaimyninėje Latvijoje. Žr.: A. Streikus, *Minties kolektyvizacija...*, p. 172–174.

¹¹ H. Arendt, *Totalitarizmo ištakos*, Vilnius, 2001, p. 22–24.

¹² Valdemaras Klumbys, *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu*. Daktaro disertacija. Vilnius, 2009, p. 5.

¹³ V. Klumbys, recenzuodamas kolektyvinę lietuvių literatūros ir tautosakos instituto išleistą monografiją taikliai pastebi, jog tokia interpretacija yra reliatyvi (tas pats tekstas skirtingų interpretuotojų gali išvirsti į prieštarą, tapti tiek prisitaikymo, tiek pasipriešinimo pavyzdžiu), reikalaujanti dažniausiai pro akis praleidžiamo terminologijos išsiginimino. Žr.: V. Klumbys, *Veržiantis iš politikavimo narvo. Monografijos „Tarp estetikos ir politikos: Lietuvių literatūra sovietmečiu“ recenzija*, Knygų aidai, 2016, Nr. 2, p. 10–11.

¹⁴ Panašios nuostatos, tirdamas cenzūros mechanizmą, laikosi A. Streikus. Remdamasis J. Dobrenko išplėtotą mintimi apie ideologinės tikrovės pakaitalą kaip esminį sovietų politikos variklį mokslininkas teigia, jog šis negalėjo remtis vien sustingusių, neatpažįstamų ideologinių formulių kartotėmis, o cenzūrai rūpėjo ne tik draudimų politika. Didelė reikšmė buvo skiriama į viešumą pakliuvusių produktų intelektualiniai bei meninei kokybei. Žr.: A. Streikus, *Minties kolektyvizacija...*, p. 11–12.

¹⁵ N. Putinaitė, *Skambantis molis: Dainų šventės ir Justino Marcinkevičiaus trilogija kaip sovietinio lietuviškumo ramsčiai*, Vilnius, 2019.

¹⁶ A. Streikus, *Kultūrinio ir religinio gyvenimo sovietų Lietuvoje istoriniai tyrimai: šaltinių keliamos problemos*, Darbai ir dienos, 2009 (52), p. 76.

¹⁷ Stephen F. Cohen, *The Victims Return: Survivors of the Gulag After Stalin*, London, 2012; Miriam Dobson, *Krushchev Cold Summer: Gulag Returnees, Crime, and the Fate of Reform After Stalin*, Ithaca, 2011; Nancy Adler, *The Gulag Survivor: Beyond the Soviet System*, New Brunswick, 2012.

¹⁸ Leona Toker pasiūlė intertekstualinę prieigą, kurioje, analizuodama nacių ir sovietų koncentracijų stovyklų meninius prototipus, pateikia nuoseklią jų literatūrinę istoriją, paliečia sąlyčio taškus, fiksuoja tarpusavio įtaką. Žr.: L. Toker, *Gulag Literature and the Literature of Nazi Camps: An Intercontextual Reading*, Indiana University press, 2019. Vertinga Sibiro vaizdinį rusų kultūroje XIX–XX a. pristatanti kolektyvinė monografija: *Between Heaven and Hell: The Myth of Siberia of Russia Culture*, ed. by Galya Diment, Yuri Slezkine, New York, 1993.

¹⁹ Kathleen Smith, *Remembering Stalin's Victims: Popular Memory and the End of the USSR*, Ithaca, 2009; Thomas Sherlock, *Shaping Political Identity Through Historical Discourse: the Memory of Soviet Mass Crimes, After Mass Crime: Rebuilding States and Communities*, ed. Beatrice Pouligny, Simon Cheserman, Albrecht Schnabel, Tokyo, 2007.

²⁰ Victor Erlich, *Post-Stalin Trends in Russian Literature*, *Slavic Review*, vol. 23 (3), 1964, Cambridge, p. 405–419.

²¹ J. Aistis, *Okupuotosios Lietuvos literatūra*, *Aidai* (3), 1959, in: http://www.aidai.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=6642:li&catid=398:195903&Itemid=451; Scrib, Romanas „Ledlaužis ar oficialioji mitologija“ (J. Avyžius, Degimai), *Aidai* (6), 1983, p. 413, in: http://www.aidai.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=7354:kn&catid=423:8306&Itemid=480; S., P., Romanas apie Sibirą ir jo nutautėjusius herojus. J. Požėra, *Žuvys nepažįsta savo vaikų*, *Aidai*, 1986, p. 148, in: http://www.aidai.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=8035:kn&catid=437:198602&Itemid=08; A. Baronas, *Rašytojas vergijoje*, Į laisvę!, 1959, Nr. 19 (56), p. 15, in: <http://partizanai.org/index.php/i-laisve-1959-19-56/1087-rasytojas-vergijoje>.

²² Tai ypač ryškiai atsiskleidžia nagrinėjant kūriniių redagavimo procesus. Pavyzdžiui, J. Požėros kūrinio redakcijoje palikti liudijimai – kaip neturėtų būti suvoktas tekstas – kone identiškai atsikartoja išėivijoje leistose recenzijose.

²³ Vieną fundamentalių darbų atliko Denis Kozlov, kuris, analizuodamas žurnalo „Novij Mir“

skaitytojų laiškus, tyrė jų reakcijas į kalbėjimo apie stalinistinę praeitį pokyčius. Žr.: D. Kozlov, *The Readers of Novyi Mir: Coming to Terms to Stalinist Past*, Cambridge, 2013.

²⁴ D. Tolczyk, *See No Evil: Literary Cover-Ups and Discoveries of the Soviet Camp Experience*, New Have, 1999.

²⁵ P. Jones, *Myth, memory...*

²⁶ Pavyzdžiui, aptardama sovietinių tabu saugojimą A. Jurgutienė keliuose vietose užsimena, „kad be privalomos kritikos nebūtų paminėta tremtis [...]“; „uždrausti [...] tremčių aprašymai“, plačiau neįgrindžiant ir neplėtojant šių minčių. Lieka neaišku, kas sudarė tą privalomą kritiką? Ar jos ribos visais atvejais išliko tos pačios, o gal kito? Ar tikrai net smulkių tremties detalių aprašymų draudimas galiojo literatūriniam tekstams? Žr.: A. Jurgutienė, *Naujakalbė ir sovietiniai tabu, Sovietmečio literatūra: reiškiniai ir sąvokos*, sud. A. Kalėda, R. Kmita, D. Satkauskytė, Vilnius, 2019, p. 144–149.

²⁷ A. Streikus, *Minties kolektyvizacija...* Ši monografija darbe padeda pažinti ir bendrą literatūros lauką, cenzūros veikimo kryptis, pagrindinius laikotarpio lūžio taškus, būdingus konteksto bruožus.

²⁸ Žurnalo „Pergalė“ redakcija, LLMA, f. 28. Laikraščio „Literatūra ir menas“ redakcija, LLMA, f. 45.

²⁹ LSSR Valstybinė grožinės literatūros leidykla, LLMA, f. 23, ap. 1, 2.

³⁰ Rašytojų sąjunga, LLMA, f. 34, ap. 1.

³¹ Ne visus red. rankraščius pavyksta rasti „Literatūros ir meno“ archyve. Skirtingu metu jie galėjo pakliūti į skirtingų įstaigų fondus, likti pas autorių ar tiesiog – būti sunaikinti. Pvz., Alf. Bieliausko kūrinio „Kauno romanas“ redakcinio lygmens rankraščiai galimai yra patekę į Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyriuje saugomą rašytojo asmeninį fondą, kuris šiuo metu tvarkomas.

³² Vartojama N. Markevičienės pasirinkta sąvoka ir jos apibrėžtis. Žr.: N. Markevičienė, *Balio Sruogos kūrinio Dievų miškas rašymo ir redagavimo istorija*. Daktaro disertacija, Vilnius, 2012, p. 11.

³³ V. Sventickas, *Vidinė recenzija kaip sistemos ląstelė*, Krantai, 2014, Nr. 1, p. 14–15.

³⁴ R. Kmita, *Literatūros institucijos, Sovietmečio lietuvių...*, p. 97–114.

³⁵ J. Avyžius, *Sodybų tuštėjimo metas*, Vilnius, 1970 (1973, 1977, 1982, 1984, 1985); J. Avyžius, *Antplūdis*, Pergalė, 1969, (7–9) ir 1970 (1–2), J. Avyžius, *Kaimas kryžkelėje*, Vilnius, 1964 (1966,

1970, 1977); A. Baltrūnas, *Tu mane šauki?*, Vilnius, 1964 (1975); A. Baltrūnas, *Tolimi keliai (III d.)*, Pergalė, 1956 (3); A. Baltrūnienė, *Versmelė įsilieja upėn*, Pergalė, 1957 (8), p. 66–78; J. Baltušis, *Kur prabėga šuva, Valiusei reikia Alekso*, Vilnius, 1965 (1968); J. Baltušis, *Tiesių kelių nėra*, Pergalė, 1977 (11); J. Baltušis, *Sakmė apie Juzą*, Vilnius, 1979; J. Baltušis, *Tiesių kelių nėra, Valiusei reikia Alekso*, Vilnius, 1965 (1968); Alf. Bieliauskas, *Kauno romanas*, Vilnius, 1966 (1969, 1973, 1986); V. Bubnys, *Nesėtų rugių žydėjimas*, Vilnius, 1976; J. Dovydaitis, *Keistos vestuvės*, Vilnius, 1972; J. Dovydaitis, *Trys nepažįstami, Pavojingi keliai*, Kaunas, 1956, p. 113–125; E. Ignatavičius, *Sekmadienio pieva*, Vilnius, 1966; R. Kašauskas, *Jaunystės motyvas, Žmonės iš arti*, Vilnius, 1961; L. Kiauleikis, *Gervazijus*, Vilnius, 1978; R. Lankauskas, *Gyvačių augintojas*, Nemunas, 1968 (2); R. Lankauskas, *Pilka šviesa*, Vilnius, 1968; R. Lankauskas, *Tiltas į jūrą*, Vilnius, 1963; A. Markevičius, *Padaigos mirtis, Krizas saulėtekis*, Vilnius, 1957; A. Markevičius, *Padaigos mirtis*, Pergalė, 1957 (1), p. 35–40; I. Meras, *Sonata, Žemė visada gyva*, Vilnius, 1963; J. Paukštelis, *Čia mūsų namai!*, Vilnius, 1969 (1970, 1974); J. Paukštelis, *Netekėk, saulele!*, Vilnius, 1963 (1968, 1974); V. Petkevičius, *Apie duoną, meilę ir šautuvą*, Vilnius, 1967 (1974, 1984); I. Pikturna, *Netikras žmogus, Šiandien jūra graži*, Vilnius, 1960; I. Pikturna, *Prie kelio, Šiandien jūra graži*, Vilnius, 1960, p. 75–94; J. Požėra, *Žuvis nepažįsta savo vaikų*, Vilnius, 1985 (1987); M. Sluckis, *Laiptai į dangų*, Vilnius, 1963 (1964, 1966, 1970, 1974, 1978, 1988); M. Sluckis, *Parėjo*, *Literatūra ir menas*, 1956 (30), p. 2.

³⁶ *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, dokumentų rinkinys, sud. J. R. Bagušauskas, A. Streikus, Vilnius, 2005; *Rašytojas ir cenzūra*, sud. Arvydas Sabonis, Stasys Sabonis, Vilnius, 1992.

³⁷ M. Dobson, *Krushchev Cold...*, p. 238.

³⁸ Šis terminas iš viešosios erdvės dingsta kartu su Didžiojo Teroro pradžia. L. Toker, *Gulag Literatura...*, p. 49.

³⁹ J. Dovydaitis, *Trys nepažįstami*, p. 113–125.

⁴⁰ I. Pikturna, *Netikras žmogus*, p. 165.

⁴¹ R. Kašauskas, *Jaunystės motyvas*, p. 74.

⁴² Ten pat, p. 72.

⁴³ Ten pat, p. 76.

⁴⁴ I. Pikturna, *Prie kelio*, p. 75–94.

⁴⁵ Ten pat, p. 92.

⁴⁶ M. Sluckis, *Parėjo*, p. 2.

⁴⁷ Lietuvos TSR Rašytojų sąjungos prozos sek-

cijos susirinkimo, įvykusio 1959 m. spalio 23 d., protokolas susirinkimo tema: „Būdingiausi pokario metų klasių kovos konfliktai mūsų prozoje“, LLMA, f. 34, ap. 1, b. 429, l. 34.

⁴⁸ E. Kripienė, *Vyrų ir moterų santykiai Lietuvos partizanų gretose*, Genocidas ir rezistencija, 2020, 1 (47), p. 84–85.

⁴⁹ A. Baltrūnas, *Tolimi keliai (III d.)*, 1956, p. 71.

⁵⁰ A. Baltrūno kn. „Tolimi keliai“ recenzija *leidyklai*, V. Radaitis, 1958 m., LLMA, f. 23, ap. 2, b. 1795, l. 68.

⁵¹ Ten pat, l. 69.

⁵² A. Baltrūnas, *Tolimi keliai*, Vilnius, 1958. Trečioji dalis skaitytojus dar sykį pasiekė tik 1973 m.

⁵³ LKP CK sekretoriaus A. Sniečkaus pasikalbėjimas su LTSR Rašytojų sąjungos nariais – komunistais, 1957 m. sausio 18 d., Drg. Radaičio kalba // LYA, f. 16895, ap. 2., b. 226, l. 28.

⁵⁴ A. Streikus, *Minties kolektyvizacija...*, p. 81, 82.

⁵⁵ A. Markevičius, *Padaigos mirtis*, Pergalė, 1957 (1), p. 36.

⁵⁶ A. Markevičius, *Krizas saulėtekis*, Vilnius, 1957.

⁵⁷ A. Markevičius, *Padaigos mirtis, Krizas saulėtekis*, Vilnius, 1957, p. 111.

⁵⁸ P. Jones, *Myth, Memory...*, p. 132.

⁵⁹ A. Venclova, *Kelios mintys apie Antano Miškinio poeziją*, Pergalė, 1960 (10), p. 168.

⁶⁰ Sovietų pastangas į Lietuvos visuomenės atmintį įrašyti J. Stalino aukas – komunistus liudija 8-ajame dešimtmetyje vykusios tokių teroro aukų kaip Zigmanto Angariečio (1972), Jeronimo Ubovičiaus (1974) ir kt. paminklų statybos.

⁶¹ A. Sniečkus asmens kultą traktavo kaip 1937–1938 m. LKP nuostolius. Žr.: R. Laukaitytė, *Stalino asmens kulto asmens kulto adaptacija ir demontavimas Lietuvoje SST (1944–1961), Stalininis režimas Lietuvoje 1944–1953 m.*, Vilnius, 2014, p. 172.

⁶² V. Tininis pastebi, kad A. Sniečkus priešinosi, ypač pradiniu laikotarpiu, destalinizacijos politikai dėl grįžtančių iš tremties asmenų. Istorikas kelia prielaidą: jei A. Sniečkų būtų pakeitęs kitas asmuo, represuotųjų asmenų padėtis būtų buvusi geresnė, o destalinizacijos politika akivaizdesnė. Žr.: V. Tininis, *Sniečkus...*, p. 138–153.

⁶³ S. F. Cohen, *The Victims Return...*, p. 33.

⁶⁴ P. Jones, *Myth, Memory...*, p. 144–154.

⁶⁵ J. Paukštelis, *Netekėk, saulele!*, 1963, p. 293.

⁶⁶ J. Paukštelio „Netekėk, saulele!“ romano skyriaus „Baimė“ variantas pavadinimu „Išgąstis“, autografas, LLMA, f. 52, ap. 1, b. 20, l. 2330.

⁶⁷ Ten pat, l. 2336.

⁶⁸ J. Paukštelis, *Netekėk, saulele!*, p. 292.

⁶⁹ J. Paukštelis, *Netekėk, saulele!* (romano fragmentai), 1962 m., LLMA, f. 8, ap. 2, b. 422, l. 36.

⁷⁰ J. Čekys, *Knygos kūrėjų talkoje: atsiminimai*, Vilnius, 1995, p. 211.

⁷¹ R. Lankauskas. „Tiltas į jūrą“, romanas, mašinraštis, skiltys su taisymais, 1963, LLMA, f. 28, ap. 2, b. 668, l. 38.

⁷² J. Paukštelio „Netekėk, saulele!“ romano skyriaus „Baimė“ variantas pavadinimu „Veža“, autografas, LLMA, f. 52, ap. 1, b. 20, l. 2311.

⁷³ J. Avyžius, *Kaimas kryžkelėje*; Alf. Bieliauskas, *Kauno romanas*; A. Baltrūnas, *Tu mane šauki?*; J. Paukštelis, *Čia mūsų namai*; J. Paukštelis, *Netekėk, saulele!*; V. Petkevičius, *Apie duoną, meilę ir šautuvą*; M. Sluckis, *Laiptai į dangų* ir kt.

⁷⁴ I. Meras, *Sonata*; J. Baltušis. *Kur prabėga šuva*; J. Baltušis, *Tiesių kelių nėra*; R. Lankauskas, *Gyvačių augintojas* ir kt.

⁷⁵ R. Laukaitytė, *Stalino asmens...*, p. 169.

⁷⁶ Klausimai, užduoti rajoniniuose lektorių seminaruose, skirtuose Tarybų Lietuvos 25-sioms metinėms, LYA, f. 16895, ap. 2, b. 246, l. 128.

⁷⁷ Ten pat, l. 131. Galime stebėti ir radikalesnius, santvarkos esmę tiesiogiai siejančius su kultu pasisakymus, pvz.: „Kodėl asmenybės kultas turi vietos tik socialistinėse ir fašistinėse santvarkose ir kodėl nėra asmenybės kulto kapitalistinėje santvarkoje? Ar ne todėl, kad pirmose dviejose santvarkose nėra demokratijos laisvės, o kapitalistinėje ji yra. Tai būtent kaip tik ir paaiškinama ta aplinkybė, kad demokratija nepripažįsta asmenybės neklaidingumo. Ten, kur yra neklystančios asmenybės, ten klesti asmenybės kultas, ten, kur yra demokratija, ten nėra vietos asmenybės kultui.“ Būdingesni klausimai pateikti lektoriams, skaitantiems paskaitas tarptautinės ir vidaus politikos klausimais. LYA, f. 16895, ap. 2, b. 246, l. 136.

⁷⁸ Iki 7-ojo dešimtmečio išėvijoje buvo publikuota tik viena tremtinio atsiminimų knyga, o nuo 7-ojo dešimtmečio iki 8-ojo dešimtmečio vidurio pasirodė keturios ir vienas atsiminimų rinkinys. Remiamasi atsiminimų bibliografijos sąrašu, sudarytu E. Grunskio. Atsiminimai apie tremtį, žr.: Bibliografija, sud. E. Grunskis, *Lietuvos gyventojų trėmimai sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose 1940–1941, 1945–1953 m.*, p. 132, 133.

⁷⁹ A. Streikus, *Sovietų Lietuva ir išėvija: kultūrinių ryšių projektas*, Lietuvos istorijos studijos, 2007 (20), p. 42–44.

⁸⁰ J. Paukštelis, *Čia mūsų namai*; J. Paukštelis, *Netekėk, saulele!*.

⁸¹ Pvz., I. Meras, *Sonata*; J. Baltušis, *Kur pra-bėga šuva...*

⁸² M. Dobson, *Krushchev Cold...*, p. 9.

⁸³ J. Avyžius, *Kaimas kryžkelėje...*

⁸⁴ J. Paukštelis, „Čia mūsų namai“ (romanas), redaguotas rankraštis ir autoriaus laiškas redaktoriui, 1969. LLMA, f. 23, ap. 2, b. 1316, l. 78.

⁸⁵ J. Baltušis, *Tiesių kelių nėra...*

⁸⁶ V. Petkevičius, *Apie duoną, meilę ir šautuvą*, p. 506.

⁸⁷ Ten pat.

⁸⁸ Ten pat.

⁸⁹ Ten pat.

⁹⁰ J. Dovydaitis, *Keistos vestuvės*, p. 336.

⁹¹ J. Paukštelis, *Čia mūsų namai*, p. 26.

⁹² V. Petkevičius, *Apie duoną, meilę ir šautuvą*, p. 388, 389.

⁹³ J. Avyžius, *Kaimas kryžkelėje*.

⁹⁴ V. Petkevičius, *Apie duoną, meilę ir šautuvą*, p. 486.

⁹⁵ Ten pat, p. 397.

⁹⁶ Ten pat, p. 399.

⁹⁷ J. Avyžiaus romano „Kaimas kryžkelėje“, recenzija, V. Kubilius, 1964. LLMA, f. 23, ap. 2, b. 1794, l. 61.

⁹⁸ Literatūros teorijos darbuose atkreipiamas dėmesys, jog Alf. Bieliausko vidinio monologo taisykmo interpretacija yra ribota, kadangi rašytojo literatūrinėje strategijoje yra vartojama ne psichologinė būseną, bet ideologija. Žr.: Nerijus Brazauskas, *XX lietuvių modernistinis romanas: raidos ir poetikos linkmės*, Vilnius, 2010, p. 177–191.

⁹⁹ V. Kubilius, *Vidinis monologas*, Pergalė, 1968 (5), p. 138.

¹⁰⁰ „Drg. A. Sniečkui...“ G. Zimano laiškas A. Sniečkui, 1968 m. lapkričio 20 d., LYA, f. 16895 ap. 2, b. 175, l. 113.

¹⁰¹ R. Lankauskas, *Gyvačių augintojas, Pilka šviesa*, novelės, spaustuvinis rankraštis, 1968 m. LLMA, f. 23, ap. 2, b. 1188, l. 56–57.

¹⁰² R. Lankauskas, *Pilka šviesa...*

¹⁰³ S. Sabonio pažyma apie lietuvių literatūros redakcijos darbą. LLMA, f. 496, ap. 1, b. 380, l. 70.

¹⁰⁴ Beje, autorius rankraštį į leidyklą atnešė su daug „įžulesniais“ posakiais. Pavyzdžiui, į neigiamų veikėjų svarstančių apie geopolitinę Lietuvos situaciją, lūpas įstatęs totalitarizmo, Molotovo-Ribentropo paktą ir rusų bazių (pastarąsias redaktoriui braukė dusyk) įvardijimus: „Tikrai demokratiš-

ka santvarka, kur visos partijos lygiateisės nebūtų davusi rusams preteksto (bent jau moraliai) prisijungti respubliką prie Sovietų Sąjungos. Mažą šalį, suspaustą dviejų totalitarinių imperijų, galėjusi išgelbėti tik demokratija. Taip, taip, jis sutinkąs, kad tos karinės rusų bazės ir vėliau sekę įvykiai... Visa tai, aišku, buvę neišvengiami. Molotovo ir Ribentropo derybos Berlyne, abiejų šalių taikos sutartis – neginčytinas faktas, kad vokiečiai užleido Pabaltijį rusams [...]“. Redaktorius užbraukė šiuos svarstymus riebiu brūkšniu, o autorius, būdamas ilgametis literatūros lauko dalyvis, negalėjo nežinoti, jog tokių taisyklių esama. Neaišku, ar J. Avyžius tyčia erzino redaktorių, ar būdamas premijos laureatas, pervertino savo laisvės galimybes. Žr.: J. Avyžius, *Sodybų tuštėjimo metas, romanas*, 2-oji knyga, red. rankraštis, II t., 1970 m. LLMA, f. 23, ap. 2, b. 1394, l. 631.

¹⁰⁵ J. Avyžius, *Sodybų tuštėjimo metas*, romanas, 1-oji knyga, red. rankraštis, I t., 1970 m., LLMA, f. 23, ap. 2, b. 1393, l. 8.

¹⁰⁶ Apie J. Avyžiaus romaną „Antplūdis“, vidinė recenzija, rec. K. Ambrasas, 1970 m., LLMA, f. 23, ap. 1, b. 191, l. 32.

¹⁰⁷ J. Avyžius, *Sodybų tuštėjimo metas*, p. 13.

¹⁰⁸ Skaitytojo Žvirblio Vaclovo Jono laiškas rašytojui J. Avyžiui apie romaną „Sodybų tuštėjimo metas“, 1968 m. liepos m. 12 d., LLMA, f. 28, ap. 1, b. 63, l. 98.

¹⁰⁹ I. Zakevičienė, *Istorijos matmuo literatūros etikos požiūriu: faktas ar emocija?*, Darbai ir Dienos, 2018 (70), p. 145–156. Tiesa, tą pačią reikšmę galėtume pritaikyti ir ankstesnei literatūrai (ypač 7-ojo dešimtmečio antrosios pusės bei vėlesnio laikotarpio kūriniams tokių visuomenėje populiarių rašytojų, kaip J. Baltušiu ar J. Avyžiui), pasižymėjusiai laipsnišku ir dozuotu naujos informacijos įvedimu.

¹¹⁰ [„Sodybų tuštėjimo metas“], „Čia mūsų žemė“, „Antplūdis“. Romanas, skyrių planai, variantų fragmentai. Autografas, J. Avyžius, 1961 m., LLMA, f. 31, ap. 1, b. 19, l. 1.

¹¹¹ E. Ignatavičius, *Lenktynės su saule*, p. 38.

¹¹² E. Ignatavičius, *Ties avižų lauku*.

¹¹³ Kazio Ambraso recenzija Viktoro Katiliaus romanui „Gabrielė ir jos akvariumas“, 1969 m., LLMA, f. 23, ap. 1, b. 189.

¹¹⁴ Rašytojas, Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataro Prano Dovydaičio sūnus, patekęs į 1941 m. birželio 14 d. suimtųjų sąrašus, virš dviejų metų praleidęs Kargopolio lageryje, vėliau perkeltas į Toto-

rijos ASSR sritį, į Lietuvą grįžo tebevykstant Antrajam pasauliniam karui.

¹¹⁵ J. Dovydaitis, „Keistos vestuvės“, apysaka, redaguotas rankraštis, 1972 m. LLMA, f. 23, ap. 2, b. 1907, l. 21.

¹¹⁶ A. Streikus, tirdamas viešosios informacijos kontrolę Lietuvoje nurodo, jog čia „Atlydžio“ pabaiga vėlavo, ir ją reiktų nukelti į 1972 m., kurie žymėjo „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikos“ pasirodymą, pirmąją masinę tikinčiųjų peticiją ir Romo Kalantos susideginimo išprovokuotus įvykius Kaune. Žr.: A. Streikus, *Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.*, Genocidas ir rezistencija, 2004, 1 (15), p. 44.

¹¹⁷ V. Bubnys, *Nesėtų rugių žydėjimas*, p. 447, 448.

¹¹⁸ L. Kiauleikis, *Gervazijus*, p. 114.

¹¹⁹ J. Baltušio apysakos „Sakmė apie Južą“ svarytymo, įvykusio 1978 m. kovo mėn. 20 d. protokolas, Rašytojas ir cenzūra, p. 479.

¹²⁰ LLMA rašytojo autoriniame fonde yra išlikusios keturios redakcijos, datuojamos 1970–1971 m. (J. Baltušis, „Sakmė apie Južą“ / „Juza“. Romanas (nėra pabaigos). Pirmieji bandymai, apmatai bei pirmojo varianto fragmentėlis. Mašinraštis su autoriaus taisymais. 1970–1972 m. LLMA, f. 106, ap. 1, b. 252.); 1977 m. gruodžio–1978 m. spalio 17 d. (J. Baltušis, „Sakmė apie Južą“ / „Juza“. Romanas. Priešpaskutinis variantas. Mašinraštis su autoriaus taisymais. 1977 m. gruodžio mėn – 1978 m. spalio 17 d. LLMA, f. 106, ap. 1, b. 253) ir dvi 1978 m. (J. Baltušis, „Sakmė apie Južą“ / „Juza“. Romanas. Priešpaskutinis variantas. Nėra pradžios. Mašinraštis su autoriaus taisymais, 1978 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 254; J. Baltušis, „Sakmė apie Južą“ / „Juza“. Romanas. Galutinis variantas. 1978 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 255.

Redakcijų eiliškumo tvarka nėra iki galo aiški. Bylose įterpti skirtingos tekstūros lapai, o redaktorės D. Linčiuvienės teigimu, iš viso buvę penki pagrindiniai knygos variantai, kurių pabaiga perrašinėta dar daugiau kartų. Žr.: *Redaktoriaus amplua: diplomatas, psichologas, cenzūros įrankis: Pokalbis su Donata Linčiuviene*, kalbino Solveiga Daugirdaitė, Colloquia, 2010 (24), p. 151.

Iš išlikusių duomenų to rekonstruoti neįmanoma. Tačiau manytina, kad būtent šios redakcijos ir buvo tos kūrinio dalys, kurias J. Baltušis rašė, keitė ir naudojo 1978 m. laikotarpiu, atsižvelgdamas į skirtingų asmenų pasiūlymus. Akivaizdu, jog tokie bylų pavadinimai kaip „Mašinraštis su autoriaus taisymais“ neatitinka realybės. Visų tekstų paraštė-

se likę skirtingos rašysenos įsitraukimai (pastabos, klaustukai) leidžia teigti, kad taisymų autorystė priskirtina ne vien J. Baltušiu.

¹²¹ J. Baltušis, „Sakmė apie Južą“ / „Juza“. Romanas (nėra pabaigos). Pirmieji bandymai, apmatai bei pirmojo varianto fragmentėlis. Mašinraštis su autoriaus taisymais. 1970–1972 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 252, l.80–119.

¹²² J. Baltušis, *Sakmė apie Južą*, p. 167.

¹²³ Ten pat, p. 166.

¹²⁴ Ten pat, p. 167.

¹²⁵ Ten pat.

¹²⁶ J. Baltušis, „Sakmė apie Južą“ / „Juza“. Romanas (nėra pabaigos). Pirmieji bandymai, apmatai bei pirmojo varianto fragmentėlis, mašinraštis su autoriaus taisymais, 1970–1972 m. LLMA, f. 106, ap. 1, b. 252, l.117.

¹²⁷ J. Baltušis, *Sakmė apie Južą*, p. 275.

¹²⁸ Apie V. Petkevičiaus romaną „Grupė draugų“, P. Bražėnas, vid. recenzija „Vagos“ leidyklai, autografas, 1976 m. LLMA, f. 611, ap. 1, b. 63, l.3.

¹²⁹ N. Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius, 2007, p. 61.

¹³⁰ V. Petkevičiaus knygos „Grupė draugų“ vidinė recenzija „Vagos leidyklai“, J. Macevičius, 1975 m. spalio mėn. 24 d. LLMA, f. 23, ap. 2, b. 2639, l. 346.

¹³¹ Ten pat, l. 129.

¹³² V. Petkevičius, „Grupė draugų“, romanas, II t., redaguotas rankraštis su direktoriaus ir vedėjo pastabomis, 1978 m. LLMA, f. 23, ap. 2, b. 2640, l. 110.

¹³³ Ten pat, l. 18.

¹³⁴ Redakcijos marginaliniuose užrašuose veik prie kiekvieno pozityvesnio Jegoro veiksmų aprašymo galime stebėti tokias sarkastiškas ištaras kaip: „Ak, tas dėdė Jegoras. Kaip CK sekretorius!“. Žurnale panaudotas rankraštis: J. Požėra, „Žuvys nepažįsta savo vaikų“, romanas, mašinraštis su taisymais, II t., 1985 m., LLMA, f. 28, ap. 2, b. 1213, l. 106. Taip pat neįtikinamai ir perdėtai interpretuojamas rusų tautybės asmens gerumas tremtyje esantiems lietuviams ir iševijioje: „Iš pagražintos „tarybinės“ enciklopedijos autoriaus pasiskolino ir „gerus rusų žmones“, kaip Jegorą; kuris pade- da ištremtiesiems lietuviams įsikurti ir nenustoja jų gaubęs tolstojišku gerumu.“ P. S., Romanas apie Sibirą ir jo nutautėjusius herojus. Juozas Požėra: *Žuvys nepažįsta savo vaikų*, Aidai, 1986, p. 148, in: http://www.aidai.eu/index.php?option=com_

content&view=article&id=80_35:kn&catid=437:198602&Itemid=08, [žiūrėta 2020 06 04].

¹³⁵ Patriotinių, nacionalistinių ir rasistinių idėjų samplaika tarpukario inteligento, mokytojo Stasio asmenyje abejoms pusėms atrodė supaprastinta ir paviršutiniška.

¹³⁶ Žurnale panaudotas rankraštis, žr.: J. Požėra, „Žuvys nepažįsta savo vaikų“, romanas, mašinraštis su taisymais, II t., 1985 m. LLMA, f. 28, ap. 2, b. 1213, l. 106.

¹³⁷ Ten pat, 1.18.

¹³⁸ Ten pat, l. 91.

¹³⁹ Žurnale panaudotas rankraštis, žr.: J. Požėra, „Žuvys nepažįsta savo vaikų“, romanas, mašinraštis su taisymais, II t., 1985 m. LLMA, f. 28, ap. 2, b. 1213, l. 95.

¹⁴⁰ D. Kviklytė, *Siūlome knygas...*, Draugas, 1985, Nr. 33 (7), in: http://www.draugas.org/archive/1985_reg/1985-02-16-PRIEDAS-DRAUGASm.pdf, [žiūrėta 2020 05 09].

¹⁴¹ Anot propagandos teoretikų, šio specifines pažiūras ir troškimus siekiančio propaguoti komunikacijos būdo galutinis tikslas – pakeisti žmonių elgesį taip, lyg šis pokytis būtų įvykdytas laisva valia, o įdiegtas naujas pasaulio suvokimo būdas – savarankiškas individo veiksmas. Dėl šios priežasties propagandos siekiamas veiksmingumas įvyksta tada, kai apie siekiantįjį pasikeitimo pats besikeičiantysis nenučiuokia. Žr.: Anthony R. Pratkanis, Elliot Aronson, *Age of propaganda: The Everyday Use and Abuse of Persuasion*, New York, 1992, p. 9.

Gauta 2021 11 20
Vilniaus universitetas,
Universiteto 7, Vilnius